

นารีผู้มีคุณ เล่ม ๓

สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี
จัดพิมพ์เผยแพร่ พุทธศักราช ๒๕๓๗

นารีผู้มีคุณ เล่ม ๓

สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี
จัดพิมพ์เผยแพร่ พุทธศักราช ๒๕๓๗

เรื่อง นารีผู้มีคุณ เล่ม ๓

คณะกรรมการจัดทำเอกสารและบทความชุดดีบุคคลสำคัญ

ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี

จัดพิมพ์เผยแพร่ ครั้งที่ ๑ พุทธศักราช ๒๕๓๗ จำนวน ๕,๐๐๐ เล่ม

เลขมาตรฐานสากลประจำหนังสือ ISBN 974-7779-64-1

๙๒๐.๗

เสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, สำนักงาน.

นารีผู้มีคุณ. เล่ม ๓ กรุงเทพฯ, ๒๕๓๗

๗๐ หน้า. ภาพประกอบ

๑. ไทย-ชีวิตประวัตติ. ๒. ชื่อเรื่อง

ISBN 974-7779-64-1

บรรณาธิการ

ผู้ช่วยบรรณาธิการ

ออกแบบปก

นางสาวอุทัยศรี ค้อคงคา

นายบรรเจ็ด อินทุจันทร์ยง

นายประยุทธ์ ปัญญาศิริ

คำนำ

สตรีไทย ได้ทำคุณประโยชน์ให้แก่ชาติบ้านเมืองมาทุกยุคทุกสมัยในบทบาทต่าง ๆ กัน มีทั้งสตรีผู้กล้าหาญที่สู้รบกับข้าศึกเพื่อป้องกันประเทศชาติ เป็นปราชญ์ เป็นกวี เป็นศิลปิน เป็นนักเขียน ผู้สร้างสรรค์ผลงานทางวรรณกรรมไว้เป็นสมบัติล้ำค่าของชาติ เป็นครูอาจารย์ ผู้สั่งสอนวิชาความรู้ อบรมบ่มนิสัยศิษย์ให้เป็นคนดีมีคุณค่า เป็นแพทย์ผู้อุทิศเวลา แรงกาย แรงใจ และกำลังทรัพย์เพื่อรักษาผู้ที่เจ็บไข้ให้พ้นจากโรคร้ายอันทุกข์ทรมาน เป็นนักสังคม สงเคราะห์ ผู้เสียสละความสุขส่วนตัวออกไปสร้างความสุขสมบูรณ์ให้แก่สังคมที่ห่างไกล ความเจริญ สตรีทั้งหลายเหล่านี้ล้วนเป็นผู้ที่ควรยกย่องให้เป็นแบบอย่างแก่นุชนรุ่นหลัง เรื่องราวในการดำเนินชีวิตและการทำงานของแต่ละท่านล้วนน่าศึกษา และถือเป็นคติเตือนใจ ให้ทุกคนเพียรพยายามทำงานตามฐานะ วิชาชีพ และความถนัดของตน ด้วยความอดทน เข้มแข็ง ไม่หวั่นไหวต่ออุปสรรคและความเหนื่อยยากทั้งปวง

คณะกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ ในคณะกรรมการ เอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี ได้รวบรวมบทความที่เป็นประวัติชีวิต และผลงานของผู้บำเพ็ญคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติ พิมพ์เผยแพร่มาแล้วคือ “สดุดีบุคคล สำคัญ” รวมประวัติและผลงานบุคคลสำคัญทั้งชายและหญิง “เฉลิมพระเกียรติพระราชวงศ์ ฝ้ายใน” รวมพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจของสมเด็จพระบรมราชินีนาถ กับพระ ประวัติของพระบรมวงศานุวงศ์ฝ้ายใน และเล่มนี้ซึ่งมีชื่อว่า “นารีผู้มีคุณ” ได้รวบรวมประวัติ และผลงานของสตรีที่เป็นสามัญชนกับสตรีผู้มีบรรดาศักดิ์ ทุกเล่มล้วนยืนยันให้เห็นว่า ผลงานและคุณความดีนั้นย่อมยั่งยืนไม่สูญสลายไปกับชีวิตและร่างกาย ไม่ว่าจะเป็นชาย หรือหญิง ไม่ว่าจะเป็นอยู่ในฐานะอะไรหรือมีอาชีพใด ทุกคนสามารถบำเพ็ญคุณประโยชน์ เพื่อชาติบ้านเมืองได้ทั้งสิ้น

**คณะกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ**

**รายนามคณะอนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ**

๑. หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล	อนุกรรมการที่ปรึกษา
๒. หม่อมราชวงศ์แสงสุรย์ ไลดาวัลย์	อนุกรรมการที่ปรึกษา
๓. นายภาวาส บุนนาค	อนุกรรมการที่ปรึกษา
๔. ท่านผู้หญิงสมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา	ประธานอนุกรรมการ
๕. นายทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา	อนุกรรมการ
๖. พันตรีหญิง คุณหญิงฉะบอบ ไปะกะฤชณะ	อนุกรรมการ
๗. นายขวัญแก้ว วัชโรทัย	อนุกรรมการ
๘. นายประพัฒน์ ตรีณรงค์	อนุกรรมการ
๙. นายนิรันดร์ นวมารค	อนุกรรมการ
๑๐. นางสาวอุทัยศรี ค้อคงคา	อนุกรรมการ
๑๑. นางสาววนิดา สถิตานนท์	อนุกรรมการ
๑๒. ผู้อำนวยการศูนย์พัฒนาหนังสือ หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑๓. ผู้อำนวยการสถานีวิทยุกระจายเสียง แห่งประเทศไทย หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑๔. นายบรรเจิด อินทุจันทร์ยง	อนุกรรมการ
๑๕. นางอรสา สุนธิไทย	อนุกรรมการ
๑๖. นางเฉลิมศรี หุนเจริญ	อนุกรรมการ
๑๗. นางสาวไหม จบกมลศึก	อนุกรรมการ
๑๘. นางสุมาลี เกตุแก้ว	อนุกรรมการและเลขานุการ
๑๙. นางวารุณี จันทรรักษ์	อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๒๐. นางณัฐวรรณ ชีพเป็นสุข	อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

สารบัญ

หน้า

๑.	เจ้าจอมมารดาทับทิม	
	นางสายไหม จบกมลศึก.....	๑
๒.	ท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี	
	นายประพัฒน์ ตรีณรงค์.....	๕
๓.	ท่านผู้หญิงกลีบ มหิธร	
	ท่านผู้หญิงสมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา.....	๑๑
๔.	คุณหญิงเลื่อนฤทธิ์ เทพหัสดิน ณ อยุธยา	
	นายประพัฒน์ ตรีณรงค์.....	๑๗
๕.	คุณหญิงชื่น ศิลปบรรเลง	
	พันตรีหญิง คุณหญิงผะอบ ไปชะกะษณะ.....	๒๓
๖.	คุณหญิงหลง อรรถกระวีสุนทร	
	นางเฉลิมศรี หุนเจริญ.....	๓๑
๗.	นางแสงดา บันสิทธิ์	
	นางสุภรณ์ สภาพงศ์.....	๓๗
๘.	นางศุภร บุนนาค	
	นางสาววนิดา สถิตานนท์.....	๔๑
๙.	นางทองหล่อ ท่าเลทอง	
	นางสาวอุทัยศรี ค้อคงคา.....	๔๗

นารีผู้มีคุณ
เล่ม ๓

เจ้าจอมมารดาทับทิม

เจ้าจอมมารดาทับทิม

นางสายไหม จบกมลศึก เรียบเรียง

คณะกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี จะได้นำประวัติบุคคลที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับพระราชวงศ์ไทยในอดีตมาเล่าขาน เพื่อให้คนไทยในยุคปัจจุบันได้มองเห็นภาพความเป็นอยู่ของสังคมในสมัยก่อน ความนึกคิดตลอดจนระเบียบประเพณีอันเป็นวัฒนธรรมที่งดงามของชาติ ซึ่งชาวไทยทุกคนต้องช่วยกันสร้างสรรค์และรักษาไว้ตามหน้าที่ ที่ตนมีตำแหน่งตามฐานะความสำคัญ ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของการปฏิบัติหน้าที่เพื่อสนองคุณชาติบ้านเมือง บุคคลผู้นั้นคือ เจ้าจอมมารดาทับทิม พระสนมเอกในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้มีพระเจ้าลูกเธอที่ดำรงตำแหน่งสำคัญในแผ่นดินถึง ๒ พระองค์ คือ จอมพล พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช (พระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช) ผู้จัดระเบียบกิจการทหารบกให้เป็นรากฐานอย่างสากล และทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงกลาโหมในสมัยรัชกาลที่ ๕ และรัชกาลที่ ๖ ต้นราชสกุลจิรประวัติ และอีกพระองค์หนึ่งคือ พลเรือเอก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร (พระองค์เจ้าวุฒิไชยเฉลิมลาภ) เสนาบดีกระทรวงทหารเรือในรัชกาลที่ ๖ และ เสนาบดีกระทรวงกลาโหมในรัชกาลที่ ๗ ต้นราชสกุลวุฒิไชย พระโอรสทั้งสองพระองค์เป็นผู้มีตำแหน่งหน้าที่ราชการที่ทรงคุณประโยชน์แก่บ้านเมืองมาแล้วเป็นอเนกประการ ถ้าจะได้พิจารณาว่าพระมารดานั้นมีบุคลิกลักษณะประการใดที่ช่วยสนับสนุนให้พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมหากษัตริย์ผู้ทรงปฏิรูปการปกครองของบ้านเมืองเข้ามาสู่ยุคใหม่ได้เป็นกำลังสำคัญในราชการอย่างน่าสรรเสริญ

เจ้าจอมมารดาทับทิมเป็นธิดาพระยาอัมพันตริกามาตย์ นามเดิมดิด โรจนดิศ ขวัญยายอิม เป็นมารดา สกุลของท่านผู้เป็นปู่ เป็นข้าหลวงเดิมตำแหน่งหลวงวัง ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และบิดาเป็นมหาดเล็ก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อดำรงพระยศเป็นพระราชกุมาร ตั้งแต่อายุ ๗ ขวบ ตลอดมาจนเสวยราชย์ ท่านเกิดเมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๙ ธันวาคม ปีมะเส็ง พุทธศักราช ๒๔๐๐ ในรัชกาลที่ ๔ เมื่ออายุได้ ๖ ขวบ พระยาอัมพันตริกามาตย์ ผู้บิดาก็ให้เข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวังกับเจ้าจอมมารดาเที่ยง พระสนมเอกในรัชกาลที่ ๔ ซึ่งเป็นพี่สาวใหญ่ การได้เข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวังตั้งแต่เยาว์วัย จึงได้รับการอบรมศึกษาตามแบบประเพณีชาววัง ซึ่งถือว่าเป็นการศึกษาที่ดีและสมบูรณ์สำหรับผู้ที่มีโอกาส เพราะสมัยก่อนยังไม่มีโรงเรียนอย่าง

เช่นปัจจุบัน คนทั้งหลายนับถือกันมาแต่โบราณว่า การศึกษาและการอบรมสำหรับเด็กหญิง ไม่มีที่ใดจะดีเสมอเหมือนในพระบรมมหาราชวัง จนมีคำภาษิตเปรียบเทียบสรรเสริญกิริยา มารยาทของสตรีที่เรียบร้อยว่า “เหมือนผู้หญิงชาววัง”

เจ้าจอมมารดาเที่ยง ได้ฝากเจ้าจอมมารดาทับทิม ไว้ในสำนักท้าววรคณานันท์ นามเดิมหุ่น เจ้าจอมละครในรัชกาลที่ ๒ เป็นผู้ที่มีความสามารถ และนับถือกันในสมัยนั้นว่า เป็นผู้ฝึกหัดเด็กดี

ท้าววรคณานันท์ได้อบรมเลี้ยงดูอย่างลูกของท่าน มิใช่ออย่างศิษย์เท่านั้น ฝึกหัดสั่งสอนตั้งแต่ชั้นปฐมศึกษา คือ เบื้องต้น หัดมารยาททั้งกิริยา วาจา และให้รู้จักสัมมาคารวะก่อน แล้วให้เรียนหนังสือ และการเรือน เมื่อรู้ดีแล้วจึงเรียนชั้นสูงขึ้นไป เรียกว่ามัธยมศึกษา คือ ฝึกสอนการต่าง ๆ อย่างเดียวกับชั้นต้นแต่เป็นชั้นสูงขึ้นไป เช่น ให้ศิษย์ถือหีบหมากตามหลังเจ้านาย เพื่อให้เห็นกิริยามารยาทและลักษณะการสมาคม ด้านการเรือนให้ทำเครื่องแต่งตัวได้ เย็บปักถักร้อย ทำกับข้าวของกิน สอนให้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเฉพาะการหนังสือ เมื่ออ่านออกเขียนได้ก็นับว่าเป็นการพอแล้ว

การฝึกหัดเด็กเพื่อมุ่งนำเข้าถวายตัวรับราชการฝ่ายใน เพื่อรับพระราชทานเบี้ยหวัด มีการเรียนอย่างกว้าง ๆ ๔ ประเภท คือ ประเภทแรกหัดเขียนหนังสือรู้วิชาอักษรศาสตร์ เพื่อแต่งโคลงฉันท์ กาพย์ กลอน ด้านช่างก็เรียนการเย็บปักถักร้อย ดอกไม้สด สะตัง และการพยาบาล ประเภทที่ ๒ เป็นพนักงานพระภุชญา พนักงานพระศรี ประเภทที่ ๓ เป็นนางอยู่งานสำหรับพระเจ้าอยู่หัวทรงใช้สอย เช่น เชิญเครื่องราชูปโภคตามเสด็จ ผลัดเวรกันอยู่ประจำบนพระราชมณเฑียร และประเภทที่ ๔ เป็นมโหรี หรือหัดฟ้อนรำเป็นระบำ และละคร เรียกว่าละครในหรือละครฝ่ายใน ซึ่งต้องเป็นผู้ที่มีแววจลาตมาตั้งแต่อายุยังเยาว์

ในช่วงที่เจ้าจอมมารดาทับทิมอยู่ในความดูแลของท้าววรคณานันท์นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสสั่งให้หัดละครรุ่นเล็กขึ้นใหม่ เพื่อหนุนละครชั้นผู้ใหญ่ ซึ่งบกพร่องลง เจ้าจอมมารดาทับทิมมีแววจลาต จึงได้รับการปลูกฝังให้เป็นละครหลวง หัดเป็นตัวนาง และได้ขึ้นครู กับผู้มีความสามารถอีก ๒ คน คือ เจ้าจอมมารดาสุกจันทร์ ในรัชกาลที่ ๒ และเจ้าจอมอรุณ บุษบา และเมื่อละครหลวงขึ้นเล็กได้ออกโรงในตอนปลายรัชกาลที่ ๔ นั้น เจ้าจอมมารดาทับทิมได้รับการชมเชยว่า ร่าเริงกว่าคนอื่น ๆ ที่เป็นละครรุ่นเดียวกัน ครั้นอายุได้ ๑๑ ขวบ ก็สิ้นรัชกาลที่ ๔ จึงได้รับราชการเป็นละครหลวงในรัชกาลที่ ๕ ต่อมา ขณะนี้ท่านรุ่นสาวแล้วฝีมือการฟ้อนรำของท่านยิ่งดีหนักยิ่งขึ้น จนเลื่องลือว่าเป็นนางเอกละครหลวงในสมัยนั้น

เหตุใดจึงมีการฝึกหัดมโหรีและละครในพระบรมมหาราชวัง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงวิเคราะห์ไว้ว่า สมัยโบราณมีประเพณีว่า ผู้ดี ทั้งที่เป็นชายและหญิง จะต้องหัดฟ้อนรำอันถือเป็นหลักสูตรหนึ่งของการศึกษา มีประเพณีบางอย่าง เจ้านายชาย หญิง นับตั้งแต่เจ้าผู้ครองนคร เจ้าเมือง ต้องออกฟ้อนรำในที่ชุมชนเพื่อความสริมงคล ละครในหรือละครหลวงเล่นสำหรับพระราชพิธีทางไสยศาสตร์ เช่น เล่นรามเกียรติ์ เฉลิมพระเกียรติพระนารายณ์ เรื่องอุณรุท เฉลิมพระเกียรติพระอิศวร การสมโภชต่าง ๆ เล่นเรื่องอิเหนา หรือการศึกษาวิชาคหศาสตร์ จะต้องเรียนรู้กระบวนการทำรำหลายท่า เช่นรำพัดชา รำวงสรวง การฝึกหัดมโหรีและละคร จึงมีขึ้นเพื่อความบันเทิงอย่างละครที่แสดงนอกพระบรมมหาราชวังที่มีการดำเนินเรื่องสนุกสนาน หากแต่เพื่อใช้ในราชการพิธีหลวงของบ้านเมือง

เมื่อขึ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าจอมมารดาทับทิม ก็ได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ชูเลี้ยงให้เป็นเจ้าจอม และได้มีโอกาสตามเสด็จประพาสหัวเมืองเสมอ ๆ เช่นเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี ครั้งแรกเมื่อพุทธศักราช ๒๔๑๖ เรื่อยมาการเดินทางสมัยก่อน ออกจากกรุงเทพฯ ไปทางทะเล ด้วยเรือกำปั่นรบที่ต่อใหม่ ชื่อว่า “มรุทธาธิษฐานสุสวัสดิ” จนไปถึงลำน้ำแม่กลอง แล้วเสด็จไปทางบกด้วยกระบวนช้าง ม้า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงม้า กระบวนช้างในเป็นกระบวนช้างอย่างทีสมัยโบราณเรียกว่า “ประพาสป่า” วันแรกประทับแรมที่ตำบลหนองบัวค้าย วันที่ ๒ ประทับแรมที่ตำบล “ทับตะโก” วันที่ ๓ ถึงลำน้ำไทรโยค ประทับแรมที่ “ท่าตะคร้อ” แล้วเสด็จกลับด้วยกระบวนเรือมาทางกาญจนบุรี ราชบุรี ทรงกระทำพิธีเปิดคลองดำเนินสะดวก แล้วจึงเสด็จกลับกรุงเทพฯ การตามเสด็จครั้งนี้ จึงเป็นสาเหตุให้ท่านพอใจการท่องเที่ยวในชนบทตลอดอายุ

พุทธศักราช ๒๔๑๙ เจ้าจอมมารดาทับทิมทรงครรภ์ จึงลาออกจากละคร ได้ประสูติพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช เมื่อวันอังคารที่ ๗ พฤศจิกายน พุทธศักราชที่ ๒๔๑๙ พระองค์ที่ ๒ คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประเวศวรสมัย เมื่อวันอังคารที่ ๒ ธันวาคม ๒๔๒๒ และพระองค์ที่ ๓ คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร เมื่อวันพุธที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๒๖

เจ้าจอมมารดาทับทิมเป็นผู้มีอัธยาศัยดี มีผู้ชื่นชมอยู่เสมอ ทำราชการด้วยความจงรักภักดี และถนอมกล่อมเกลี้ยงระมัดระวังสั่งสอนพระเจ้าลูกเธอทั้ง ๓ พระองค์อย่างดียิ่ง ได้รับพระราชทานเครื่องยศยกขึ้นเป็น พระสนมเอกมีศักดิ์สูงกว่าเจ้าจอมมารดา

สามัญ ได้รับราชการประจำอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ตราบจนกระทั่ง พระเจ้าลูกเธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช สำเร็จการศึกษาจากประเทศยุโรปและกลับคืนมาพระนคร สมเด็จพระบรมชนกนาถ ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานให้สร้างวังพระราชทาน ที่ริมคลองผดุงกรุงเกษม ต่อพบกับปากคลองมหานาค พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้าจอมมารดาทับทิมออกไปช่วยดูแลกิจการในวังพระราชโอรสเป็นครั้งคราว และเมื่อกรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกรเสด็จไปเรียนวิชาทหารเรือในยุโรปก็โปรดพระราชทานวังติดต่อกับวังพระเชษฐาให้อีกเช่นกัน เจ้าจอมมารดาทับทิมก็ได้มาดูแลเอาใจใส่อย่างใกล้ชิดตราบจนพระโอรสได้มีพระชายา จึงทรงปล่อยวาง

เจ้าจอมมารดาทับทิมเสมือนแม่ทั่ว ๆ ไปที่เฝ้าสังเกตความเป็นอยู่ของพระราชโอรสอย่างไม่วางตา พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชเป็นผู้ที่ตรากตรำงานหนักมาก เสวยพระกระยาหารไม่เป็นเวลาเสมอ ปล่อยให้พระวรกายถูกโรคคุกคามหนัก ท่านได้กราบบังคมทูลขอให้สมเด็จพระบรมชนกนาถ ทรงพระกรุณาให้ดักเตือนและหมั่นตรวจสุขภาพอนามัยบ้าง ด้วยท่านไม่สามารถเตือนได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขอให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเตือนว่า “นางทับทิมมาร้องทุกข์ว่าจ๊ะเอ๋แต่งงาน ไม่เป็นอันจะกินอยู่ จนมีอาการเจ็บป่วยเกิดขึ้น ห้ามก็ไม่ฟัง เธอลองไปว่ากล่าวกับจ๊ะเอ๋สักที” เรื่องอาการป่วยกล่าวว่า หากทรงเชื่อบ้างก็คงจะไม่ทำให้อาการกำเริบมากจนเกินการจะเยียวยาได้ และไม่ด่วนสิ้นพระชนม์ไปในเวลายังไม่สมควร

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคตเมื่อเจ้าจอมมารดาทับทิมมีอายุ ๕๓ ปี หลังจากนั้นท่านได้เร่งปฏิบัติธรรม ได้ทำนุบำรุงวัดบรมนิวาสเป็นการพิเศษ สร้างเสนาสนะในวัดหัวเมืองหลายวัด สร้างสำนักวิปัสสนา กุฏิสงฆ์ ที่วัดสุปฏิหาราม จังหวัดอุบลราชธานี สร้างหนังสือพระธรรมเกี่ยวกับพรหมวิหารจำนวนมาก ในเวลาเดียวกันก็จะไม่ละเว้นการไปชมธรรมชาติโดยเฉพาะน้ำตกไทรโยคไปถึง ๔ ครั้ง ไปเยี่ยมเมืองปีนังเป็นเวลานานถึง ๑๔ เดือน ไปพระราชวังบางปะอินและพักอยู่ครั้งละนาน ๆ ในบั้นปลายชีวิตก็ได้ไปพักอยู่ ณ พระราชวังบางปะอิน และถึงแก่อสัญกรรมที่นั่นรวมอายุได้ ๘๐ ปี เมื่อวันที่ ๑๔ ก.พ. ๒๔๘๑

ออกRAYการ

ทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย

วันที่ ๒๑ พฤศจิกายน ๒๕๓๖

ท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี

ท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี

นายประพัฒน์ ตริณรงค์ เรียบเรียง

เรื่องของท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี ที่นำมาสดุดีในวันนี้ ความสำคัญของเรื่องมีอยู่ในหนังสือ ๒ เล่ม คือ “พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี” กับ “มาตานุสรณ์” ในตอนที่เกี่ยวกับประวัติของท่าน ซึ่งหนังสือทั้งสองเล่มพิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ เมื่อวันที่ ๑๒ เมษายน พ.ศ. ๒๕๐๔ มีสารสำคัญซึ่งผู้เขียนบทความนี้ขอประทานอนุญาตนำมาเรียบเรียงโดยลำดับดังนี้

ท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี เกิดในสกุล “วสันตสิงห์” และเกิดที่บ้าน ถนนอัษฎางค์ ตรงมุมถนนแพ่งนราดำนใต้ เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร เมื่อวันจันทร์ที่ ๑๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๑๔ เป็นธิดาคนใหญ่ของ หลวงอนุรักษภูเบศร์ (สิงห์โตวสันตสิงห์) และท่านท้าว วสันตสิงห์

เมื่อท่านผู้หญิงเสงี่ยมมีอายุ ๑๒ ปี หลวงอนุรักษภูเบศร์ผู้เป็นบิดาถึงแก่กรรม จึงอยู่กับท่านท้าวผู้เป็นมารดาและได้รับการสั่งสอนอบรมต่อมา นอกจากนั้นท่านผู้หญิงยังได้มีโอกาสเรียนหนังสือและขนบธรรมเนียมประเพณีเยี่ยงกุลสตรีในสมัยนั้น ที่สำนักเจ้าจอมเปี่ยม ในกรมพระราชวังบวรสถานมงคล รัชกาลที่ ๕ ซึ่งเป็นน้ำสาว แต่ได้ใช้เวลาส่วนใหญ่ฝึกหัดจัดการบ้านเรือนอยู่กับมารดา

ด้วยการที่ได้รับการศึกษาอบรมดังกล่าว ท่านผู้หญิงจึงเป็นผู้มีจรรยา มารยาทเรียบร้อย รักการอ่านหนังสือ โดยเฉพาะหนังสือวรรณคดี เช่น รามเกียรติ์และอิเหนา เป็นต้น ชอบฟังเพลงไทยเดิม สามารถดูแลบ้านเรือนและการครัวได้เป็นอย่างดี ตลอดจนแนะนำผู้อื่น รวมทั้งมีฝีมือในการปรุงน้ำอบไทยและการเย็บปักถักร้อย โดยเฉพาะการถักตาชุนไหมทองทำได้ดีเป็นพิเศษ

ใน พ.ศ. ๒๔๓๑ ท่านผู้หญิงอายุ ๑๗ ปี พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ ได้จัดการสู่ขอท่านให้แก่ หม่อมราชวงศ์ เปีย มาลากุล โอรสองค์ใหญ่ของท่าน เมื่อทำการสมรสได้ปลูกเรือนหออยู่ในบริเวณบ้านถนนอัษฎางค์นั่นเอง ขณะนั้นหม่อมราชวงศ์เปีย มาลากุล ทำราชการเป็นเสมียนอยู่ในกรมศึกษาธิการ ภายหลังจึงได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงไพศาลศิลปศาสตร์ พระมนตรีพจนกิจ พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ และเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีโดยลำดับ

หลังจากทำการสมรสแล้วได้ ๓ เดือน เจ้าพระยาพระเสด็จฯ ต้องเดินทางไปราชการ ณ ต่างประเทศเป็นเวลา ๑๓ เดือน (พ.ศ. ๒๔๓๑-๒๔๓๒) ในฐานะเป็นเลขานุการของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ออกไปส่งเสด็จพระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลที่ ๕ สี่พระองค์ และถวายเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่พระเจ้ากรุงเยอรมนี ออสเตรีย สวีเดน เดนมาร์ก และมอบแก่ประธานาธิบดีของประเทศฝรั่งเศส แล้วดูงานในยุโรป อินเดีย และพม่า

เจ้าพระยาพระเสด็จฯ กลับจากต่างประเทศครั้งแรกมาอยู่กับครอบครัวได้เพียงปีเศษก็ต้องไปราชการต่างประเทศอีกเป็นครั้งที่ ๒ คือออกเดินทางไปใน พ.ศ. ๒๔๓๓ ในฐานะเลขานุการของจอมพล สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช ขณะทรงดำรงพระยศเป็นนายพลเอก สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช เสนาบดีกระทรวงยุทธนาธิการ ซึ่งเสด็จฯ ไปถวายพระราชสาส์นพระเจ้ากรุงญี่ปุ่นและเยือนหัวเมืองต่างประเทศตามระยะทาง คือ ฮองกง เชียงไฮ้ มาเก๊า และไซ่งอน กลับถึงกรุงเทพฯ ในเดือนตุลาคมปีเดียวกัน

เจ้าพระยาพระเสด็จฯ กลับจากราชการต่างประเทศมาอยู่กับครอบครัวนี้ได้ ๓ ปีเศษ ก็ต้องเดินทางไปราชการต่างประเทศอีกเป็นครั้งที่ ๓ และต้องไปอยู่ต่างประเทศเป็นเวลานานถึง ๖ ปีเศษ คือตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๖ ถึง ๒๔๔๒ ในฐานะเป็นพระอภิวาทยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ เสด็จไปทรงศึกษาวิชา ณ ประเทศอังกฤษ ขณะมีพระชนมายุ ๑๒ พรรษาเศษ ต่อมาเฉลิมพระอิสริยยศขึ้นเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร เจ้าพระยาพระเสด็จฯ ตามเสด็จไปยังราชสำนักต่าง ๆ และประเทศต่าง ๆ หลายประเทศ ได้จัดการรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสประเทศอังกฤษ เป็นเลขานุการสถานทูตและอุปทูต ในที่สุดได้เป็นอัครราชทูตประจำราชสำนักเซนต์เจมส์ ประเทศอังกฤษ ราชสำนักเนเธอร์แลนด์ ราชสำนักเบลเยียม และสหรัฐอเมริกา เป็นราชทูตในการราชาภิเษกสมเด็จพระนางเจ้าวิเลมีนาแห่งประเทศเนเธอร์แลนด์ และเป็นอุปทูตแทนรัฐบาลไปในการประชุมสันติภาพ ณ กรุงเฮก รวมเวลา ๖ ปีเศษ

เมื่อกลับมารับราชการในประเทศไทยและอยู่กับครอบครัวได้เพียง ๓ ปีเศษ เจ้าพระยาพระเสด็จฯ ก็ต้องออกไปราชการ ณ ต่างประเทศอีกครั้งหนึ่งเป็นครั้งที่ ๔ ใน พ.ศ. ๒๔๔๕ ในฐานะเป็นทูตพิเศษ ออกไปรับเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ซึ่งทรงสำเร็จการศึกษาเสด็จกลับเข้ามาถึงประเทศญี่ปุ่น

การนำเรื่องเจ้าพระยาพระเสด็จฯ ไปราชการ ณ ต่างประเทศ ทั้ง ๔ ครั้ง ซึ่งท่านผู้หญิงเสงี่ยมมิได้ไปด้วยมาเสนอท่านโดยลำดับ ก็เพื่อที่จะแสดงให้เห็นทราบถึงภาระ

หน้าที่ราชการของเจ้าพระยาพระเสด็จฯ ที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง และในช่วงระยะเวลาดังกล่าวนี้อีกก็เกิดภาระหน้าที่สำคัญแก่ท่านผู้หญิงเสงี่ยมทางครอบครัวรวมทั้งเหตุการณ์ที่ทำให้ต้องกระเทือนใจเกิดขึ้น ท่านผู้เขียนประวัติของท่านผู้หญิงไว้ในหนังสือ “พระราชหัตถเลขาฯ” ที่ได้อ้างไว้ในตอนต้น กล่าวไว้ว่า

“ดังนี้ จะเห็นได้ว่า ท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี มิได้มีความสุขสบายมากนักในระยะต้นของการมีครอบครัวต้องอยู่ห่างจากสามีเป็นเวลาหลายปี ต้องเลี้ยงลูกและต้องทำมาหากินเพื่อให้มีรายได้เพิ่มขึ้นจากที่เจ้าพระยาพระเสด็จฯส่งมาให้จากประเทศอังกฤษ

เมื่อเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีไปราชการ ณ ต่างประเทศเป็นครั้งที่ ๓ ซึ่งมีเวลานานถึง ๖ ปีเศษนั้น ในขั้นต้นเจ้าพระยาพระเสด็จฯ คงจะได้คิดถึงการปฏิบัติราชการเป็นใหญ่อย่างไม่มีปัญหาเลย เพราะการนำครอบครัวไปด้วยนั้น ย่อมเป็นการอยู่ไม่น้อยจะปฏิบัติราชการไม่ได้เต็มที่ ทั้งนี้เพราะท่านผู้หญิงเสงี่ยมก็ไม่มีรู้ภาษาต่างประเทศ และมีลูกอ่อนอยู่ด้วยสองคน คือ หม่อมหลวงปก อายุ ๓ ปี และหม่อมหลวงป้อม อายุครบ ๑ ปี ในวันที่เจ้าพระยาพระเสด็จฯ ออกเดินทางไปพอดี แต่เมื่อเดือนปีได้ผ่านไป ลูกโตขึ้น และเจ้าพระยาพระเสด็จฯ ได้รับพระมหากรุณาธิคุณแต่งตั้งให้เป็นอัครราชทูต คิดว่าคงจะกลับประเทศไทยไม่ได้เร็วนัก จึงได้มีหนังสือกราบบังคมทูลสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ขอพระมหากรุณาให้ทรงจัดส่งบุตรและภริยาไปให้ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถทรงรับจัดการให้ตามความประสงค์ และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงเห็นชอบด้วยแล้วทางฝ่ายท่านผู้หญิงเสงี่ยม ก็ได้ตัวเรือแล้ว และจัดเครื่องแต่งตัวสำหรับตนเองและบุตรแล้ว แต่อุปสรรคอันใหญ่หลวงเกิดขึ้น กล่าวคือ พระวรราชธิดา กรมหมื่นปราบปรบักษ์ ไม่ทรงเห็นชอบ และกราบบังคมทูลทัดทานไว้ เหตุที่เป็นดังนี้ ก็เพราะพระองค์ท่านไม่มีพระประสงค์จะให้หลานเล็ก ๆ ของท่านได้รับการอบรมแบบฝรั่ง อันที่จริง ถ้าท่านผู้หญิงเสงี่ยม ประสงค์จะไปแต่ผู้เดียวและทิ้งลูกไว้ ก็คงจะกราบทูลให้ประทานอนุญาตสำเร็จได้ แต่ท่านผู้หญิงเสงี่ยม ตัดสินใจว่าจะต้องอยู่กับลูก โดยเห็นว่าการสอนอบรมลูกเป็นเรื่องสำคัญ เรื่องนี้เป็นเรื่องที่ท่านผู้หญิงเสงี่ยม ได้รับความกระทบกระเทือนใจไม่น้อย แต่ก็ได้สงบอยู่เพราะเป็นผู้ที่อยู่ในโอวาทของผู้ใหญ่”

เรื่องที่ท่านผู้หญิงเสงี่ยมตัดสินใจไม่เดินทางไปต่างประเทศตามความประสงค์ของเจ้าพระยาพระเสด็จฯ ผู้เป็นสามีครั้งนี้ ท่านมิได้แจ้งเหตุผลไปให้ทราบ ทำให้เจ้าพระยาพระเสด็จฯ เข้าใจผิดและโกรธจนไม่ติดต่อด้วยเป็นเวลาหลายเดือน เพราะเรียกให้ไปหาแล้ว

ไม่ยอมไปโดยไม่มีเหตุผลอันสมควร แต่อย่างไรก็ตาม ในเวลาต่อมาได้มีผู้ถามถึงเหตุผลของท่านผู้หญิงเสงี่ยมถึงเรื่องการตัดสินใจไม่ไปต่างประเทศและไม่แจ้งเหตุผลให้เจ้าพระยาพระเสด็จฯ ถึงเรื่องราวที่เกิดขึ้น ผู้ซักถามผู้นี้คือ หม่อมราชวงศ์เสริมศรี เกษมศรี ซึ่งท่านผู้หญิงเสงี่ยมรักเสมือนลูก และตอบข้อซักถามของท่านผู้นี้ให้ทราบถึงเหตุผลนอกเหนือไปจาก “เพราะเป็นผู้ที่อยู่ในโอวาทของผู้ใหญ่” และนำมาเขียนไว้ในเรื่อง “ผู้ซึ่งธรรมะได้รับการแล้ว” ว่า

“คุณป้า (ท่านผู้หญิงเสงี่ยม) เล่าว่า ท่านเสียใจอย่างพ้นประมาณน้ำตาตกใน พุดไม่ออกอยู่หลายวัน แล้วก็คิดตัดสินใจได้ว่าเสด็จในกรมฯ ท่านคงมีเหตุผลอย่างอื่นมากกว่าที่รับสั่งออกมาจริง ๆ เพราะผู้ใหญ่มักจะทำอะไรด้วยมีเหตุผล แต่ชอบซ่อนไว้เสมอ เมื่อคุณป้าและลูกไม่ได้ไป ไม่เข้าเฝ้าคุณลุง (เจ้าพระยาพระเสด็จฯ) ก็คงได้กลับมาพบกันอีก แต่ที่จะให้ท่านปล่อยลูกไว้นั้น ท่านทำไม่ได้ เพราะความรักและความห่วงใยในลูกอย่างแม่ทั้งหลาย กับรู้สึกว่าเป็นหน้าที่ของท่านที่อยู่เคียงคู่อบรมลูก เมื่อลูกต้องห่างพ่อเช่นนี้ ก็มีแต่แม่ที่จะให้ความอบอุ่นและมั่นใจได้ ส่วนที่ท่านไม่ชี้แจงไม่ให้เจ้าคุณลุงทราบความจริงนั้น ท่านเกรงว่าจะทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อ คือ เสด็จในกรมฯ กับลูกคือเจ้าคุณลุง จะเสื่อมลงไปเพราะท่านเป็นเหตุ ท่านมีความหวังอยู่เสมอว่า ตัวท่านคงจะทำความเข้าใจกับเจ้าคุณลุงในภายหลังได้ ส่วนเหตุผลอื่นของพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ นอกเหนือไปจาก “ไม่มีพระประสงค์จะให้หลานเล็ก ๆ ของท่านได้รับการอบรมตามแบบฝรั่ง” แล้ว หม่อมราชวงศ์เสริมศรี เกษมศรี กล่าวว่

“เมื่อพี่ป๋อง (หม่อมหลวงป๋อง มาลกุล) กับข้าพเจ้าช่วยกันรวบรวมลายพระราชหัตถเลขา ในรัชกาลที่ ๕-๖ และลายพระหัตถ์ของเจ้านายต่าง ๆ จึงได้อ่านพบว่า เสด็จในกรมหมื่นปราบปรปักษ์ ทรงคิดว่า เจ้าคุณลุงกำลังเฟลิดเฟลีนกับงานทางเมืองนอก ถ้าได้ลูกเมียไปพัวพัน ก็คงจะไม่คิดกลับมาเมืองไทย ในสมัยนั้น สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ องค์รัชทายาทกำลังจะเสด็จกลับเมืองไทยอยู่แล้ว เจ้าคุณลุงซึ่งเป็นพระอภิบาลและอัครราชทูต ควรจะได้กลับมารับราชการสนองพระเดชพระคุณที่ในเมืองไทยด้วย เพื่อว่าถึงรัชสมัยที่องค์รัชทายาทเสวยราชสมบัติ ผู้ที่เคยได้ทรงไว้วางพระราชหฤทัยย่อมจะได้รับพระราชทานความรับผิดชอบในงานสำคัญของประเทศชาติ”

ท่านผู้หญิงเสงี่ยมได้แก้ไขเหตุการณ์อันเกิดขึ้นเฉพาะหน้าได้อย่างดีเยี่ยม เพราะในเวลาต่อมาก็ทำความเข้าใจกันได้หมด ถึง พ.ศ. ๒๔๔๖ ชีวิตครอบครัวค่อยมีความสุขขึ้น เจ้าพระยาพระเสด็จฯ สร้างบ้านใหม่ที่ได้รับพระราชทานที่ดินนดาร์งรักษ์ บ้านนี้ได้รับ

พระราชทานชื่อว่า วิสุทธคาม ท่านผู้หญิงเสียมมีความสุขอยู่กับสามีและจัดการบ้านเรือนที่เป็นของตนเอง เจ้าพระยาพระเสด็จฯ ไม่ต้องไปราชการต่างประเทศอีก และได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการ และปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการต้องหมกมุ่นอยู่กับการบริหารการศึกษาอย่างหนัก ถึงต้นรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งรองเสนาบดีกระทรวงธรรมการ และผู้รั้งเสนาบดีใน พ.ศ. ๒๔๕๔ ต่อมาในวันที่ ๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๕ ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเสนาบดี ภาระความรับผิดชอบเกี่ยวกับบริหารการศึกษามากขึ้นเป็นทวีคูณ ต้องทำงานอย่างชนิดที่ว่า “หามรุ่งหามค่ำ” และล้มเจ็บลงหลังดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการเพียงสองปี แพทย์ไม่สามารถรักษาให้หายได้ จึงเดินทางไปพักรักษาตัวที่เกาะชวา แต่อาการไม่ดีขึ้น ต้องกลับประเทศไทย ท่านผู้หญิงเสียมออกเดินทางไปรับที่สิงคโปร์ ถึงประเทศไทยแล้ว อาการป่วยหาได้ทุเลาลงไม่ จึงได้กราบบังคมลาออกจากราชการใน พ.ศ. ๒๔๕๘ และถึงแก่อสัญกรรม ใน พ.ศ. ๒๔๕๙ ขณะนั้นท่านผู้หญิงเสียมมีอายุ ๔๕ ปี มีความสุขอยู่กับสามีในระยะนี้เพียง ๑๐ ปีเศษเท่านั้น

เมื่อเจ้าพระยาพระเสด็จฯ ถึงอสัญกรรมแล้ว ๑ ปี พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นท่านผู้หญิงและพระราชทานเครื่องอิสริยยศสำหรับท่านผู้หญิง ซึ่งประกอบด้วย สไบกรองทอง หีบหมากทอง กาน้ำทอง และกระโถนทอง โดยมีพระราชดำริว่า ท่านผู้หญิงเสียมเป็นผู้ที่วางตนอยู่ในทำนองคลองธรรม และสามารถ “บำรุงตระกูลวงศ์ให้เจริญ” จึงทรงพระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้าฯ เป็นกรณีพิเศษ และมีพระราชกระแสรับสั่งว่า “เสียม พระเสด็จฯ เป็นคนดี ไม่ใช่ความผิดที่ยังไม่ทันได้รับยศ ตามเจ้าพระยาพระเสด็จฯ”

นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินเลี้ยงชีพ ต่างหากจากเงินเบี้ยหวัดสำหรับตำแหน่งท่านผู้หญิงจนตลอดรัชกาล ทั้งยังได้ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล บุตรชายคนเดียวของท่านเป็นนักเรียนมหาดเล็กรับใช้รับราชการอยู่ใกล้ชิดพระองค์ ทรงฝึกหัดอบรมด้วยพระองค์เอง แล้วส่งไปศึกษาวิชาในต่างประเทศเมื่อสำเร็จการศึกษากลับมาจากต่างประเทศแล้ว หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ก็เข้ารับราชการสนองพระเดชพระคุณเจริญรอยตามเจ้าพระยาพระเสด็จฯ คือได้เป็นผู้อำนวยการโรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา เป็นอธิบดีกรมสามัญศึกษาเป็นปลัดกระทรวงและรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ

ภายหลังที่เจ้าพระยาพระเสด็จฯ ถึงอสัญกรรมแล้วท่านผู้หญิงเสียมก็ได้ยึดมั่นในหลักธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ระงับทุกข์ด้วยการฟังพระธรรมเทศนาของสมเด็จพระ

พระพุทโธมาจารย์ (เจริญ ญาณวโร) เป็นนิจ เมื่อชราไม่สะดวกจะไปวัด ก็พึ่งเทศน์ทางวิทยุกระจายเสียงอยู่ที่บ้านเป็นกิจประจำและอีกอย่างหนึ่งในช่วงระยะเวลานี้ของท่านผู้หญิงท่านนางทำเพราะเสียเวลาทีล่งไป ถ้าจะอยู่ว่างเปล่า และงานที่ทำก็ได้เคยเป็นรายได้ในครอบครัวมาแล้วเมื่อเจ้าพระยาพระเสด็จฯ ไปราชการต่างประเทศ เป็นต้นว่ารับเย็บผ้าไป เสื้อชั้นใน ขัดผ้าลายสำหรับหม่อมห้ามตามวังเจ้านาย ทำพุ่มขี้ผึ้งทูลเกล้าถวายและขายในระหว่างเข้าพรรษา ปักสะดึงทุกชนิด ปักและเย็บหมวกหมิ่นสำหรับผู้ชายสมัยนั้น ถักสำรดและปักเสื้อครุยขุนนาง ปักเครื่องละคร ผูกขลุ่ยละคร ทำโคมญี่ปุ่น ทำพัดทำตุ๊กตา ประดิษฐ์เศษวัตถุที่ไม่ได้ใช้แล้วให้เป็นประโยชน์ เช่น เอาเปลือกไข่มาทำตุ๊กตาต่าง ๆ บางทีก็ส่งฝากขายในงานเทศกาลต่าง ๆ แม้ชีวิตย่างเข้าวัยชรา ตาไม่ค่อยจะเห็นก็ยังทำได้ นอกจากนี้ยังชอบสร้างเครื่องแต่งตัวละครรำสำหรับลูกหลาน บางทีก็ทำขึ้นและเก็บไว้เฉย ๆ จนกระทั่งมีคนขอยืมไปใช้ในที่สุด อนึ่ง เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนากองเสือป่าขึ้น ท่านผู้หญิงก็สมัครทำหน้าที่เป็นแม่เสือ ส่งเสบียงและเวชภัณฑ์ต่าง ๆ แก่กองเสือป่า เป็นตัวอย่างของกุลสตรีชั้นสูงในสมัยนั้น

ท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดีมีชีวิตต่อจากเวลาที่เจ้าพระยาพระเสด็จฯ ถึงอสัญกรรมมาอีก ๔๔ ปี และถึงแก่อนิจกรรมด้วยโรคชราด้วยอาการสงบ เมื่อวันที่ ๓๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๓ มีอายุได้ ๘๙ ปี ๓ เดือน กับ ๑๖ วัน ขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จประเทศในยุโรป สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ขณะดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระราชชนนี ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ได้เสด็จประทับเป็นประธานในการบำเพ็ญกุศลสัปดาห์วารศพ เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จนิวัติสู่พระนครแล้ว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนเกียรติยศศพเป็นพิเศษ โดยพระราชทานเปลี่ยนโกศศพจากโกศโถเป็นโกศแปดเหลี่ยม พร้อมด้วยฉัตรเบญจา และได้เสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานเพลิงศพ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส เมื่อวันที่ ๑๒ เมษายน พ.ศ. ๒๕๐๔

ออกรายการ

ทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย

วันที่ ๒๖ สิงหาคม ๒๕๓๖

ท่านผู้หญิงกสิบ มหิธร

ท่านผู้หญิงกลีบ มหิธร

ท่านผู้หญิงสมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา เรียบเรียง

หนังสือพระราชนิพนธ์เรื่อง “ศกุนตลา” ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเจ้าภาพงานพระราชทานเพลิงศพของท่านผู้หญิงกลีบ มหิธร เมื่อวันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๔ ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตเชิญมาพิมพ์แจกในงานนั้น พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ได้ทรงพระนิพนธ์คำนำไว้ มีข้อความเกี่ยวกับประวัติของท่านผู้หญิงกลีบ มหิธร ซึ่ง คุณหญิงดุขะฐิมาลา มาลากุล ณ อยุธยา (ปัจจุบันเป็นท่านผู้หญิง) เป็นผู้เขียนขอเชิญคำนำตอนหนึ่งมาดังนี้

“...นอกจากตัวเรื่อง “ศกุนตลา” เจ้าภาพได้นำประวัติท่านผู้หญิง (กลีบ) มาให้อ่านประกอบด้วย ประวัตินี้เขียนไว้ดีนักหนา เต็มไปด้วยลักษณะแห่งชีวิตคนไทยแท้ ทั้งชาวบ้านและสตรีบรรดาศักดิ์ ที่ได้มีการช้านอกออกใน (พระบรมมหาราชวัง) มาตามยุคตามสมัย จนได้ขึ้นขีดสูงสุดของภรรยาข้าราชการ คือเป็นท่านผู้หญิง ภรรยาเจ้าพระยาเสนาบดี ชีวิตของท่านอยู่ในสังคมที่สะอาด บริสุทธิ์ เพราะเป็นเวลาที่เขาตีไทยตั้งตัวให้มั่นคง ในระยะเวลาที่ผสมอารยธรรมเดิมกับขนบธรรมเนียมตะวันตก ซึ่งในที่อื่นอีกมากแห่งไม่สามารถรักษาความสะอาดแห่งจิตใจไว้ได้เช่นเมืองเรา...”

ผู้เขียนบทความเรื่อง ท่านผู้หญิงกลีบ มหิธร ขอประทานอนุญาตจากท่านผู้หญิงดุขะฐิมาลา มาลากุลฯ ผู้เขียนประวัติมารดาของท่าน คือ ท่านผู้หญิงกลีบ มหิธร นำเรื่องมาสรุปเล่าให้เกิดประโยชน์แก่เยาวชนไทยในสมัยปัจจุบัน ให้ได้ทราบว่า กุลสตรีไทยและคนไทยทั่วไปอบรมลูกหญิงของตนในสมัยก่อน ให้รู้ประเพณีปฏิบัติตนให้สมกับเป็นคนไทย มีชาติ ศาสนา วัฒนธรรม ประเพณีประจำชาติ และสังคมของคนไทยอย่างไร จึงพาให้ลูกหลานสามารถดำเนินชีวิตเป็นพลเมืองดีเหมาะแก่กาลสมัย รู้ผสมผสานปรุงแต่งชีวิตความเป็นไปให้เข้ากับอารยธรรม ที่หลังไหลมาแต่ต่างประเทศ เหมาะสมกับจิตใจและสิ่งแวดล้อมได้ทันสมัยของโลก โดยมีได้ทั้งความเป็นคนไทย เกิดในชาติไทย

ท่านผู้หญิงกลีบ มหิธร เกิดเมื่อวันอาทิตย์ที่ ๒๔ ธันวาคม ขึ้น ๙ ค่ำ เดือนยี่ ปีมะโรง พุทธศักราช ๒๔๑๙ บิดาชื่อ หมื่นนราลักษณ์ (ปิ่น) คนบดีต๋าบลงบางบำหรุ มารดาชื่อ หุ่น เป็นคนบดีต๋าบลงบางยี่ขัน มารดาของท่านผู้หญิงกลีบ เป็นบุตรหลวงรามณรงค์ (เอม) น้องชายของเจ้าพระยารัตนาพิพิธ (สน) ท่านผู้หญิงกลีบ เกิดและอยู่ในบ้านของเจ้าพระยารัตนาพิพิธ ที่ตำบลสำราญราษฎร์ กรุงเทพมหานคร

ในปฐมวัย การคมนาคมไปมาไม่สะดวกเหมือนในปัจจุบัน ท่านผู้หญิงกลีบ จึงมิได้มีโอกาสวิสาสะกับญาติฝ่ายบิดาบ่อยครั้ง เมื่อบิดาของท่านสมรสกับมารดาของท่านแล้ว ก็ได้ย้ายมาอยู่ด้วยกันในบ้านเจ้าพระยารัตนาพิพิธ ที่ตำบลสำราญราษฎร์ กรุงเทพมหานคร ท่านผู้หญิงจึงสนิทสนมกับญาติของมารดามากกว่าทางบิดา เจ้าจอมพุ่ม ในรัชกาลที่ ๓ ซึ่งเป็นธิดาของเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ (เสือ) เป็นบุตรผู้พี่ของมารดาของท่านผู้หญิงกลีบ ได้ขอตัวท่านผู้หญิงไปเลี้ยงบนตึกใหญ่จนอายุ ๗ ปี เจ้าจอมพุ่มก็ถึงแก่อนิจกรรม พระองค์เจ้าจามรีในรัชกาลที่ ๓ ซึ่งเจ้าจอมมารดาเป็นบุตรของเจ้าพระยารัตนาพิพิธ (ชื่อเจ้าจอมมารดาปุก) ทรงรับท่านผู้หญิงกลีบเข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง เมื่อพระองค์เจ้าจามรีสิ้นพระชนม์แล้ว เจ้าจอมมารดาดวงคำในรัชกาลที่ ๔ พระมารดาของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐาสารี ซึ่งนับทางสายเวียงจันทน์ก็เป็นบุตรผู้พี่ของมารดาท่านผู้หญิง ได้ขอตัวท่านผู้หญิงไปอบรมเลี้ยงดู พระองค์เจ้าประดิษฐาสารีตรัสเล่าว่า ท่านผู้หญิงกลีบ มหิธร มีใบหน้าและรูปร่างงดงาม อัจฉริยะใจค่อนข้างขี้เล่น ท่านผู้หญิงอยู่กับคุณย่าในสวน บางยี่ขันจนอายุได้ ๑๕ ปี

เมื่อท่านผู้หญิงกลีบ มหิธร ได้ไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง กับเจ้าจอมมารดาดวงคำ พระมารดาของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐาสารี นั้น ท่านผู้หญิงได้รับการอบรมวิชาของกุลสตรีอย่างเพียบพร้อม คือฝึกกิริยามารยาทให้เรียบร้อย ฝึกการเย็บปักถักร้อย ทำดอกไม้ และวิชาเครื่องเบีตอง เครื่องหอมทั้งน้ำปรุง น้ำอบไทย ทั้งแบบเก่าและแบบใหม่ เมื่ออยู่สวนกับคุณย่าก็ได้ฝึกทำอาหารหวานคาวของกินแบบโบราณในสมัยนั้น ดูแลงานบ้านให้สะอาดเรียบร้อย รู้เก็บหอมรอมริบตัดเบีตองให้คนรับใช้ใส่เรือไปขาย รับเย็บสบงจีวรหาลำไยของตนเอง เครื่องเบีตองและการร้อยมาลัยสลักเครื่องสดต่าง ๆ นี้ ท่านผู้หญิงทำมาตลอดจนชราหุตาเสื่อม ท่านดำเนินผู้ที่ถวายเป็นสมณทานโดยใส่เครื่องลงในถังหรือปิ่นโต ว่าไม่รู้จักรักษาศิลปะประเพณีไทย เพราะแต่โบราณมา เครื่องคาวหวานที่ถวายเป็นสมณทานนั้น บรรจุลงในกระถางเบีตองขนาดใหญ่ ขนาดรอง ขนาดเล็ก ซึ่งเย็บด้วยฝีมือประณีตงดงาม

เมื่อท่านผู้หญิงกลีบ อายุ ๑๘ ปี พระยาโมราเพชรรัตน์ (โมรา ไกรฤกษ์) ได้ทราบกิตติศัพท์ความดีความงามของท่านผู้หญิงกลีบ จึงส่งพี่น้องผู้ใหญ่ให้ไปดูตัว เป็นที่พอใจก็ให้พี่สาวของท่านเจ้าพระยามหิธรไปสู่ขอให้เจ้าพระยามหิธร (ละออ ไกรฤกษ์) เมื่อหมั้นกับเจ้าพระยามหิธร แล้ว เจ้าพระยามหิธรได้บวชเป็นภิกษุ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อครบพรรษาจึงลาสิกขาออกมาสมรสกับท่านผู้หญิงกลีบ

เมื่อสมรสแล้ว บรรดาญาติสนิทและเจ้าพระยามหิธรผู้สามี ขึ้นชมเป็นอันมากว่า ท่านผู้หญิงกลับทำหน้าที่แม่เรือนผู้ประเสริฐ มีฝีมือทำกับข้าวรสเลิศ ควบคุมผู้คนบริวารด้วยความเมตตากรุณาอย่างทั่วถึง โดยเฉพาะพระยาเพชรรัตนท่านบิดาของสามี ซึ่งมีญาติและผู้คนบริวารอาศัยอยู่ด้วยประมาณ ๑๐๐ คน ชมเชยรักท่านผู้หญิงสะใภ้มาก ได้เป็นหูเป็นตาดูแลผู้คนได้ดีวางตนเหมาะสม จนเป็นที่รักของคนในบ้าน ผู้ใดกระทำความผิดจะต้องถูกลงโทษ ท่านผู้หญิงก็สามารถขอภัยจากท่านบิดาของเจ้าพระยามหิธรให้รอดพ้นได้ด้วยใจเมตตากรุณาของท่านผู้หญิงลูกสะใภ้ของท่าน

เมื่อแต่งงานแล้วไม่นาน เจ้าพระยามหิธรสอบไล่ได้เป็นเนติบัณฑิตคนแรกของประเทศไทยได้รับพระราชทานเหรียญดุษฎีมาลา เข็มศิลปวิทยา ทั้งได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงจักรปาณีศรีศิริวิสุทธ์ ดำรงตำแหน่งอธิบดีศาลแพ่งเมื่ออายุ ๒๓ ปี ครั้นอายุ ๒๕ ปี ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระจักรปาณีฯ ตำแหน่งปลัดทูลฉลองกระทรวงยุติธรรม ท่านผู้หญิงมีภาระเลี้ยงบุตรธิดาด้วย ต้องปรับปรุงขยายบ้านไว้รับรองเลี้ยงดูแขกเหรื่อและลูกศิษย์มิตรสหายของท่านเจ้าพระยาผู้สามีมิได้เว้นแต่ละวัน ซึ่งบางทีก็ต้องจัดเลี้ยงอาหารโดยมิได้เตรียมล่วงหน้า และยังต้องออกมาต้อนรับแขกที่รับเชิญด้วย

พระยาเพชรรัตนท่านบิดาของสามีทำสวนทำนาไร่ และผู้ดูแลไร่นาส่งผลิตผล เช่น ข้าวเปลือก น้ำตาล กัลย อ้อย มะพร้าว จำนวนมากมายให้ท่านเจ้าของมิได้ขาด ท่านบิดาของสามีประสงค์จะให้ท่านผู้หญิงกลับนำผลิตผลประกอบอาหารหวานคาวออกขายเป็นลำไฟ และให้มีธัญสัทในการใช้จ่าย ท่านผู้หญิงกลับจึงมีใคร่จะมีเวลาว่างเว้นจากการงาน ต้องจัดทำขนมต่าง ๆ ออกเร่ขายในบริเวณบ้านและที่ใกล้ ๆ บ้าน อันเป็นงานหนักมิใช่น้อย เมื่อพระยาเพชรรัตนถึงอนิจกรรมจึงมีเวลาว่างจากการทำขนมขายลงบ้าง แต่ท่านสามียังต้องปฏิบัติราชการหนัก เพราะเสนาบดีมอบอำนาจเด็ดขาดในการปฏิบัติงานราชการหลายอย่างหลายประการ และได้รับพระราชทานเลื่อนเป็นพระยาจักรปาณีศรีศิริวิสุทธ์ ท่านผู้หญิงยิ่งต้องระวังตัว ระวังตัว รักษาฐานะของครอบครัวให้ดีงาม ทั้งที่งานบ้านก็มีได้เบาบางลง ที่ต้องดูแลบ้าน รับรองแขกเหรื่อ จัดทำอาหารเลี้ยงด้วยตัวเอง

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขยายเขตพระนคร เสด็จฯ ออกมาประทับที่พระราชวังดุสิต เจ้าพระยามหิธรและท่านผู้หญิงได้ย้ายบ้านจากบ้านพระยาเพชรรัตน บิดาของสามี ออกมาอยู่เขตนอกพระนคร (ถนนช้างอิ้) ท่านได้มีโอกาสไปเยี่ยมเจ้าจอมมารดาชุมผู้พี่ของเจ้าพระยามหิธร เจ้าจอมมารดาชุมได้กราบบังคมทูลฯ เบิกตัวท่านผู้หญิงขึ้นเฝ้าฯ เป็นที่พอพระทัยในจริยวัตรของท่านผู้หญิง โปรดพระราชทาน

ผลไม้ในสวนดุสิตแก่เจ้าพระยามหิธรและท่านผู้หญิงเสมอ เสด็จพระราชดำเนินต่างประเทศ ก็มีผ้าห่มแพร กระเป๋าถือพระราชทาน ซึ่งเป็นเกียรติอันสูงสุดแก่ท่านผู้หญิงและท่านสามี ยิ่งนัก

เจ้าพระยามหิธรรับราชการสนองพระเดชพระคุณตลอดมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๕๓ เกิดเหตุทางราชการ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ กราบถวายบังคมลาออกจากราชการ เจ้าพระยามหิธรกับข้าราชการกระทรวงยุติธรรม ๒๔ คน ลงชื่อร่วมกันทูลเกล้าฯ ถวายฎีกากราบบังคมลาออกจากราชการด้วย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงกริ้วเป็นอันมาก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนศิริราชสังกาศ ทรงทราบก็ตกพระทัย ด้วยทรงเมตตาเจ้าพระยามหิธรว่าเป็นคนฉลาดมีความสามารถในการงาน จึงทรงตักเตือนเจ้าพระยามหิธรให้ถอนหนังสือและขอพระราชทานอภัยโทษ จึงทรงพระกรุณาฯ ยกโทษ แต่ไม่พระราชทาน พานทองอันเป็นเกียรติยศสำคัญของข้าราชการบรรดาศักดิ์

นอกจากที่ดินมรดกทรัพย์สินพอมืออยู่บ้าง ท่านผู้หญิงกลับก็ได้อาศัยเงินเดือนของท่านสามีเลี้ยงครอบครัวและผู้คนไปได้แต่ละเดือน ท่านจึงคิดหารายได้โดยปรุ้งน้ำอบไทย น้ำปรุ้ง แป้งร่ำ แป้งนวล สีสั่งสีปาก น้ำมันตานี จัดใส่หีบให้คนรับซื้อออกไปเรขายวันละ ๖ หาบ ขายให้ชาวบ้านในตำบลสามเสน ชาววังในสวนดุสิต พอเป็นค่าเลี้ยงชีพเสริมเงินเดือนของท่านสามีได้ดีแต่ละเดือน ท่านรับท่านตาล เพชรรัตน์ มารดาของสามีมาอยู่กับท่านที่บ้านถนนราชวิถี คอยปฏิบัติดูแลมารดาของสามีด้วยตนเอง อบรมธิดาของท่านตาลผู้เป็นย่า ซึ่งท่านชรามากแล้ว

เมื่อสิ้นรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นความสุจริตและความปรีชาสามารถของเจ้าพระยามหิธร จึงได้ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ไปเป็นอธิบดีศาลฎีกาพระราชนครินทร์ราชอิสริยาภรณ์ ทูตียจุลจอมเกล้าและพานทองเครื่องประกอบยศ ส่วนท่านผู้หญิงก็ได้รับพระราชทานตราดัตตียจุลจอมเกล้า

เมื่อรัชกาลที่ ๖ ทรงตั้งกองเสือป่าและลูกเสือขึ้น ทรงฝึกพลเรือนและเยาวชนให้รู้จักป้องกันบ้านเมือง เจ้าพระยามหิธรสมัครเป็นเสือป่ากองม้าหลวงพร้อมกับบุตรชาย ท่านผู้หญิงกลับสมัครเป็นสมาชิกแม่เสือในฐานะภรรยาเสือป่า ทรงอบรมเสือป่าให้เดินทางไกล ซ้อมรบ ทรงตั้งสโมสรเสือป่า ทำนองฟรีเมชั่นของอังกฤษขึ้นที่สวนจิตรลดา เจ้าพระยามหิธรเป็นนายทะเบียนของสโมสรมีการบันเทิง พระราชทานเลี้ยงอาหารเสือป่าทุกวันเสาร์ ผลัดเวรกันเลี้ยงถวาย ท่านผู้หญิงเป็นผู้อำนวยความสะดวกอาหารเมื่อถึงเวรท่านสามี โปรดให้หาเงินบำรุงสโมสรเสือป่าโดยจัดงานฤดูหนาวในสวนจิตร มีร้านต่าง ๆ ท่านผู้หญิงต้องจัดร้าน

ของท่านสามีและอำนวยการรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ทรงใฝ่พระราชหฤทัย
 ในระบอบประชาธิปไตย ทรงสร้างดุสิตธานีอบรมกลุ่มสมาชิกดุสิตธานี ออกหนังสือดุสิตสมิต
 ท่านผู้หญิงกลีบสมักรเป็นสมาชิกสตรีคนแรก

ท่านผู้หญิงกลีบให้ปลูกไม้ดอกไม้ใบที่มีกลิ่นหอมไว้ในบ้าน ตลอดจนถึงยังชมด
 สะสมเครื่องปรุง น้ำอบ น้ำปรุง ฯลฯ ไว้มาก ตลอดจนเครื่องมือและภาชนะใส่น้ำอบ เครื่องหอม
 ต่าง ๆ งานพระราชพิธี และงานกุศลประจำเดือนประจำปี ท่านต้องตกแต่งดอกไม้ในงานบ้าง
 ถวายสงฆ์ในงานกุศลต่าง ๆ บ้าง บางทีก็มัดช่อดอกไม้ จัดพุ่ม ในฤดูเทศกาลเข้าพรรษาไว้
 ถวายสงฆ์และไว้ขาย การแต่งกายก็ต้องเปลี่ยนไปตามพระราชนิยมและสมัยนิยม เช่น เคย
 นุ่งโจงกระเบนก็ต้องเปลี่ยนเป็นผ้าซิ่น ไว้ผมทรงเกล้ามวยแทนผมดอกกระทุ่มไว้จนหู
 ต้องจ้างก๊วกฝรั่งมาสอนอาหารฝรั่ง จนท่านชำนาญการทำอาหารฝรั่งดียิ่งในการเลี้ยงเจ้านาย
 ขุนนางผู้ใหญ่ ซึ่งท่านสามีต้องจัดเลี้ยงถวายเจ้านาย เลี้ยงข้าราชการอยู่มิได้ขาด ต้องเข้า
 ฝ้าฯ ร่วมโต๊ะเสวยกับท่านสามี ท่านได้รับพระราชทานตราทุติยจุลจอมเกล้าพร้อมด้วยเครื่องยศ
 เป็นท่านผู้หญิงในระยะนั้น

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๖๕ ท่านเจ้าพระยาผู้สามีได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์และ
 ราชทินนามเป็นเจ้าพระยามหิธร ดำรงตำแหน่งราชเลขาธิการ มีฐานะเทียบเท่าเสนาบดี
 และอยู่ในตำแหน่งนี้เป็นเวลา ๑๔ ปี จนเปลี่ยนแปลงการปกครองจึงกราบถวายบังคมลา
 ออกจากราชการ

ถึงคราวเคราะห์กรรม ท่านผู้หญิงและท่านเจ้าพระยามหิธรต้องสูญเสียบุตรชาย
 ผู้กำลังรุ่งเรืองในราชการถึง ๓ คน เสียบุตรหญิงและบุตรสะใภ้ ทั้งที่เคยเสียบุตรธิดาเมื่อ
 ยังเยาว์วัยก็หลายคน จนถึงที่สุดต้องสูญเสียท่านสามีสุดที่รักผู้ร่วมชีวิตกันมาถึง ๖๑ ปี

ท่านผู้หญิงต้องรับทุกข์ทรมานอย่างสาหัสทั้งกายใจ ได้อาศัยพระธรรมและการ
 บำเพ็ญกุศลเป็นที่พึ่ง กุศลที่ท่านช่วยผู้เดือดร้อนที่มาขอความเมตตากรุณาของท่าน กุศล
 นานัปการที่ท่านบำเพ็ญไว้ในพระพุทธศาสนา มีตักบาตรสงฆ์วันละ ๒๑ รูป รื้อบ้านถวายวัด
 และปลูกสร้างให้ด้วย และอาศัยที่ท่านรักการอ่านหนังสือทุกประเภทเกี่ยวกับธรรมะต่าง ๆ
 ในพระศาสนา พงศาวดาร ประวัติศาสตร์ วรรณคดี ตำราการเมือง ตำรากฎหมาย ตลอดจน
 ราชกิจจานุเบกษา ได้เป็นเครื่องบำรุงใจให้คลายทุกข์ แต่เมื่อท่านชราลงหูตาเสื่อมทรมาน
 เป็นต้อกระจกรักษาไม่หาย ความรำคาญกายใจทำให้ท่านล้มป่วย บุตรเขยและหลานสาว
 ซึ่งเป็นแพทย์ได้พยายามรักษาพยาบาลอย่างสุดความสามารถ แล้วบุตรธิดาพาเข้ารักษาตัว
 ในโรงพยาบาลได้ ๑๕ วัน ต่างก็ปรึกษาหารือ เห็นควรพาท่านออกจากโรงพยาบาลกลับ

มาบ้าน แต่เวลาของท่านก็ต้องสิ้นสุดลง ถึงอนิจกรรมอย่างสงบเมื่อวันที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๒๕๐๔ ที่บ้านมหาริธ ถนนราชวิถี ได้รับพระราชทานน้ำหลวงอาบศพ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงพระมหากรุณาเสด็จพระราชทานเพลิง เป็นที่ปลื้มปิติแก่บุตรธิดาและวงศ์สกุลอย่างสูง

ท่านผู้หญิงกลีบ มหาริธ ได้บำเพ็ญความดีความงามอย่างน่าชื่นชม ดำรงชีวิตตั้งตนอยู่ในความไม่ประมาท เป็นแบบอย่างของกุลสตรีไทยเพียบพร้อม ปฏิบัติตนด้วยวัฒนธรรม ประเพณีของลูกผู้หญิงไทย มั่นคงในสถาบัน ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ตลอดชีวิตของท่าน

ออกรายการ

ทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย

วันที่ ๒๗ พฤษภาคม ๒๕๓๖

คุณหญิงเลื่อนฤทธิ์ เทพหัสดิน ณ อยุธยา

นายประพัฒน์ ตรีณรงค์ เรียบเรียง

คุณหญิงเลื่อนฤทธิ์ เทพหัสดิน ณ อยุธยา เป็นผู้ที่มีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์ประวัติตรัสว่า มีคุณงามความดีเป็นอเนกประการ โดยเฉพาะมูลเหตุที่ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์นั้น ทรงไว้ว่า “ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าฝ่ายใน แล้วได้เลื่อนขึ้นถึงชั้นตติยจุลจอมเกล้า เป็นเกียรตินิยมพิเศษ อันภรรยาข้าราชการซึ่งสามีมิได้รับพานทอง น้อยตัวจะได้รับพระราชทานเหมือน”

คำว่า “สามีมิได้รับพานทอง” ในพระนิพนธ์นั้น มีความหมายว่า “สามียังมิได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น พระยา และยังมีได้รับพระราชทานเครื่องยศชั้นพานทอง ซึ่งเรียกกันเป็นสามัญว่า พระยาพานทอง” เพราะขณะที่คุณหญิงเลื่อนฤทธิ์ รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ทั้งสองชั้นนั้น สามีมีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงฤทธินายเวร

อนึ่ง มีข้อน่าสังเกตว่า เดิมคุณหญิงคงมีชื่อว่า “เลื่อน” เท่านั้น เพราะในคำประกาศชื่อผู้ได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ทั้งสองชั้นของคุณหญิงใน “ตำนานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า” มีว่า “เลื่อน ภรรยาหลวงฤทธินายเวร พุฒ เทพหัสดิน ณ กรุงเทพ” ทั้งใน พ.ศ. ๒๔๓๙ และ พ.ศ. ๒๔๔๒ แต่เหตุที่เรียกกันว่า คุณหญิงเลื่อนฤทธิ์ โดยทั่วไปนั้น น่าจะเป็นคำย่อมาจาก “เลื่อน ภรรยาหลวงฤทธิ” ส่วนคำว่า “ณ กรุงเทพ” เมื่อถึงวันที่ ๒๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๗ ได้มีประกาศพิเศษในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้เปลี่ยนเป็น “ณ อยุธยา”

ประวัติของคุณหญิงเลื่อนฤทธิ์ ที่จะกล่าวต่อไปนี้ ส่วนใหญ่เป็นพระนิพนธ์ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งทรงไว้ในหนังสือ “นิบาตชาดก เล่มที่ ๑๗” และใช้หลักฐานอื่นที่มีส่วนสัมพันธ์กับคุณหญิงเป็นส่วนประกอบ

คุณหญิงเลื่อนฤทธิ์ เป็นเชื้อสายราชินิกุลในสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี พันปีหลวงแห่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เกิดในรัชกาลที่ ๔ เมื่อวันอาทิตย์ ที่ ๖ กันยายน ปีกุน เบญจศก พ.ศ. ๒๔๐๖ พระยาจำแสนยบดี (เดช คฤหะเดชา) เป็นบิดา คุณหญิงพักทอง ธิดาพระยาราชสุภาวดี (पाल สรุคุปต์) ราชินิกุล เป็นมารดา

จากประวัติตอนนี้ มีได้ระบุว่าคุณหญิงเกิดที่ไหน แต่ในเรื่อง “ประวัติเขียนเอง” ของพลตรี พระยาอานุกาภาพไตรภพ (จรัส เทพหัสดิน ณ อยุธยา) บุตรชายคนหนึ่งของ คุณหญิงกล่าวถึงบ้านเกิดของตนไว้ว่า “เกิดที่บ้านลำเพ็งหน้าวัดจักรวรรดิราชาวาส อันเป็น ตำบลที่เรียกกันทุกวันนี้ว่า ‘เวียงท่านเลือนฤทธิ์’ คุณหญิงคงจะเกิดที่บ้านนี้”

ส่วนชีวิตในเยาว์วัยและการศึกษาของคุณหญิงนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงไว้ว่า

“ในปลายรัชกาลที่ ๔ และต้นรัชกาลที่ ๕ นั้น การศึกษาอักษรสมัยตามวิธีปัจจุบันนี้ เพิ่งเริ่มจัดแต่สำหรับเด็กผู้ชาย ส่วนเด็กผู้หญิงในสมัยนั้น นอกจากเจ้านายในราชสกุล ผู้ปกครองมักยังไม่เห็นกันอยู่ว่าจำเป็นต้องเล่าเรียน แต่เผอิญคุณหญิงเลือนฤทธิ์อยู่ในฐานะ ผิดกับเด็กผู้หญิงคนอื่นด้วยเหตุ ๒ อย่าง อย่างหนึ่งคือเป็นลูกรักของบิดา และท่านองจะ ติดบิดา ไปไหนบิดาจึงยอมพาไปด้วยเสมอ แม้จนถึงเมืองเขมร ก็ได้เคยไปกับบิดาตั้งแต่วัยเล็ก อีกอย่างหนึ่งนั้น บิดามีตำแหน่งรับราชการอยู่ในกระทรวงมหาดไทย ได้เป็นเจ้าหน้าที่ ในการทำหนังสือ เช่น ร่างท้องตรากระทรวง หรือเขียนในบอกขอของตนในเวลาไปราชการ เป็นต้น มาตั้งแต่ยังเป็นหลวงศรีเสนา คุณหญิงเลือนฤทธิ์ตามบิดาติดตัวอยู่เสมอ ก็ได้โอกาส ประกอบกับอุปนิสัยซึ่งชอบเรียนหนังสือ เพียรศึกษาอักษรสมัยต่อพวกนายเวรและเสมียนบ้าง ต่อบิดาบ้าง จนได้ความรู้หนังสือไทยคล้ายกับเด็กผู้ชาย เพราะฉะนั้น เมื่อภายหลังมาจึง สามารถจนถึงแต่งหนังสือได้ เช่น ประวัติคุณหญิงพักทองผู้มารดาอันปรากฏอยู่ข้างต้น หนังสือประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒ ซึ่งสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานศพคุณหญิงพักทองนั้น เป็นต้น”

สำหรับชีวิตในวัยสาว ชีวิตแต่งงานและการครองเรือนของคุณหญิง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงยกย่องทั้งรูปสมบัติและคุณสมบัติของคุณหญิงไว้ว่า

“ชื่อเสียงของคุณหญิงเลือนฤทธิ์เริ่มปรากฏแพร่หลายแต่เมื่อแรกรุ่นสาว ด้วยเลื่องลือกันว่าเป็นหญิงสวยอย่างยิ่งในสมัยนั้นคนหนึ่ง แต่เป็นบุญตัวมิต้องรับความเดือดร้อน เพราะเหตุนั้น ด้วยเป็นผู้ดีมีศักดิ์และจรรยา ทั้งบิดามารดาก็ปกครองโดยทางที่ชอบ มาถึง พ.ศ. ๒๔๑๙ ได้ทำการมงคลสมรสแต่งงานกับนายพุม เทพหัสดิน ณ อยุธยา อันเป็นราชินิกุล และเป็นบุตรชายสืบสกุลของพระยาชัยสุนทร (เจียม) ซึ่งเป็นพระพี่เลี้ยง แล้วได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้ากรม ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อก่อนเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ คุณหญิงเลือนฤทธิ์อยู่กินกับสามีมาด้วยความสไมสมบรมบุญพูนสุขด้วยกัน ฝ่ายสามีเป็น

ข้าหลวงเดิมได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณตั้งแต่เป็นมหาดเล็กพิเศษ แล้วได้เลื่อนยศบรรดาศักดิ์ขึ้นโดยลำดับด้วยความสามารถ จนได้เป็นหลวงฤทธินายเวรมหาดเล็ก และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มียศทหารเป็นราชองครักษ์ประจำพระองค์ และได้เป็นนายพันเอกที่ปลัดทัพบก ในกรมยุทธนาธิการ ฝ่ายกรรยาอำนวยการบ้านเรือน และช่วยต้อนรับเลี้ยงดูมิตรสหายของสามิในเวลาเมื่อมาเยี่ยมเยือนถึงที่อยู่ ก็มีผู้คุ้นเคยชอบพอกมากขึ้นโดยลำดับตัวข้าพเจ้าผู้แต่งเรื่องประวัตินี้ ได้คุ้นเคยหลวงฤทธินายเวรอยู่ก่อนแล้ว ครั้งเมื่อเป็นผู้ช่วยบัญชาการทหารบก หลวงฤทธินายเวรได้เป็นตำแหน่งปลัดของข้าพเจ้า ก็เลยชอบพอกันสนิทสนม ได้ไปหาหลวงฤทธินายเวรถึงบ้านเรือนเนือง ๆ จึงได้เริ่มคุ้นเคยชอบพอกับคุณหญิงเลื่อนฤทธิตั้งแต่นั้นมาจนตลอดอายุ”

นี่คือรูปสมบัติและคุณสมบัติของคุณหญิงเลื่อนฤทธิในวัยสาว และชีวิตการแต่งงาน การครองเรือนในช่วงระยะเวลา ๑๔ ปี อันเต็มไปด้วยความสุข แต่แล้วก็เกิดทุกข์โศกขึ้นอย่างไม่คาดฝันเพราะพันเอก หลวงฤทธินายเวรได้ถึงแก่กรรมลงอย่างรวดเร็ว พลเอกพระยาเทพหัสดินฯ (ผาด เทพหัสดิน ณ อยุธยา) บุตรชายคนโตของท่านบันทึกไว้ในเรื่อง “ความอาลัยรัก” ว่า “ท่านบิดาของข้าพเจ้าเป็นผู้ไม่มีวาสนา เพราะหลังจากรับตำแหน่งใหม่ (ปลัดทัพบกในกรมยุทธนาธิการ) ได้ไม่ถึงปีและกำลังจะทรงตั้งให้เป็นพระยา เป็นบำเหน็จในการช่วยปราบอั้งยี่ปล่องเหลี่ยม ก็ป่วยเป็นโรคไส้ตันถึงแก่กรรมลงเมื่อมีอายุเพียง ๒๔ ปีเท่านั้น”

นอกจากความทุกข์โศกนั้นเพราะการจากไปอย่างไม่มีวันกลับของพันเอก หลวงฤทธินายเวรผู้สามีอย่างไม่คาดฝันแล้ว ภารกิจอันหนักของครอบครัวก็ตกมาเป็นของคุณหญิงทั้งสิ้น เพราะมีบุตรและธิดาที่ยังเล็กอยู่ถึง ๙ คน และมีมารดาผู้ชรามากแล้วกับน้อง ๆ ในสกุลเทพหัสดินที่ยังเยาว์อีกหลายคน บุคคลเหล่านี้เคยได้รับการหนุนนำจากสามิมาเป็นอย่างดี ซึ่งคุณหญิงก็เต็มใจรับหน้าที่ต่อไปทั้ง ๆ ที่อายุน้อย พลตรี พระยาอานุกาพ ไตรภพ ได้บันทึกการปฏิบัติหน้าที่ในการรับภาระอันหนักนี้ไว้ว่า

“พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์จะได้บ้านที่หน้าวัดจักรวรรดิราชาวาส ซึ่งเวลานั้นถูกถนนตัดใหม่ (ถนนเยาวราช) ฝ่าแยกออกเป็นสองซีก โดยพระราชทานราคาสูงสำหรับที่ดินในสมัยนั้น คือ ตารางวาละ ๘๐ บาท แต่จะทรงซื้อส่วนเนื้อที่ติดกับวัดชัยชนะสงคราม (วัดตึก) ก่อน มารดาแบ่งเงินที่ขายได้นี้ให้แก่บุตรทุกคน ฝากไว้ที่เบงกอลองก เชียงไฮ้ นอกนั้นยังกำหนดที่บ้านให้แก่ลูกชายคนละแห่ง.....แต่เนื่องจากการมาเป็นหม้ายแต่มีอายุน้อย ทั้งลูกทุกคนก็ยังเล็ก ไม่มีทางได้อย่างอื่นมาจุนเจือ จึงต้องกินแต่ของเก่า ครั้นคิดประกอบอาชีพเพื่อความงอกเงย ก็เคราะห์ร้ายมีแต่ขาดทุน

ยับเยิน นอกจากนั้น ธรรมเนียมของคนไทยยังนิยมกันว่า ญาติคนไหนมีอันจะกิน ญาติผู้อื่นก็พากันมาพึ่งบุญ ซึ่งผู้มีใจกว้างขวางเอาที่เอาน้องจำต้องรับเลี้ยงดูโดยไม่จำกัดจำนวน อันเป็นเหตุอีกอย่างหนึ่งที่ทำให้ต้องหมดเปลือง จึงต้องถอนเงินจากแบงก์และไขว่เขวที่ดิน เพื่อการครองชีพจนหมด”

นี่คือภาระอันหนักของคุณหญิงเลื่อนฤทธิ์หลังจากที่สามีถึงแก่กรรมไปแล้ว ความจริงในตอนแรกนั้น นอกจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ จะพระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์เป็นอย่างมากด้วยการที่ทรงซื้อที่ดินดังกล่าวแล้วยังได้ทรงส่งลูกชายสองคนของคุณหญิงไปศึกษาต่างประเทศถึง ๒ คน คือ พลเอก พระยาเทพหัสดินฯ ไปศึกษาวิชาทหารที่ประเทศฝรั่งเศสเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ อันเป็นเวลาภายหลังจากที่สามีของคุณหญิงถึงแก่กรรมเพียงปีเดียว ต่อมาได้ย้ายไปอยู่โรงเรียนทหารเมืองบรัสเซล ประเทศเบลเยียม ส่วนอีกคนหนึ่ง คือ พลตรี พระยาอานุกาฬไตรภพ ผู้เป็นน้องชายให้ไปศึกษาวิชาทหารที่ประเทศเยอรมนี ใน พ.ศ. ๒๔๔๕ โดยมีกระแสพระราชดำรัสเป็นไปในทำนองเดียวกันว่า “ข้ารับปากพ่อของเจ้าไว้เมื่อก่อนเขาจะตายว่า จะส่งลูกชายของเขาทั้งสองคนไปยุโรป ได้ส่งพี่ชายของเจ้าออกไปแล้ว และจะส่งเจ้าไปอีกคน เพราะฉะนั้นเจ้าจะรักเรียนอะไรจงว่ามา” พลตรี พระยาอานุกาฬไตรภพ กราบบังคมทูลว่า “รักจะเรียนวิชาทหาร” ดังนั้น จึงได้ทรงจัดส่งไปศึกษาวิชาทหารที่ประเทศเยอรมนีดังกล่าว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้มีพระบรมราชานุเคราะห์ให้คุณหญิงเลื่อนฤทธิ์เพียงเท่าที่กล่าวนั้นเท่านั้น เพราะเมื่อถึงคราวที่คุณหญิงต้องประสบความวิบัติดังในบันทึกของพลตรี พระยาอานุกาฬไตรภพที่ว่า “คิดประกอบอาชีพเพื่อความองงายก็เคราะห์ร้ายมีแต่ขาดทุนยับเยิน.....” นั้น พระองค์ก็ได้ทรงพระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์อีกครั้งดังรายละเอียดที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงไว้ว่า

“เมื่อตั้งตัวได้แล้ว ไปคิดการประมาณพลาดเสียคราวหนึ่ง ด้วยเมื่อเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ดำรงยังมีชีวิตอยู่ ท่านคิดตั้งโรงละครเก็บเงินคนดูอย่างเช่นเล่นกันในยุโรป มีคนชอบดูกันมาก ครั้นละครโรงปรีณสทิเอดอนั้นเลิก เมื่อเจ้าพระยามหินทรฯ ถึงอสัญกรรม คุณหญิงเลื่อนฤทธิ์สำคัญว่า การเล่นละครเช่นนั้นจะหาทำไรเลี้ยงตัวได้ ก็คิดฝึกละครขึ้นโรงหนึ่ง เรียกชื่อว่า ละครผสมสามัคคี แต่การนั้นกลับเป็นขาดทุนและเป็นเหตุให้ได้รับความเดือดร้อนต่าง ๆ แม้จนถูกหมิ่นประมาทถึงต้องฟ้องในโรงศาลเพื่อรักษาชื่อเสียง และยังมีความรำคาญด้วยประการอื่นเกือบเนื่องนี้ จนสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงออกพระโอษฐ์ว่าน่าจะต่อสร้อยชื่อว่า “ท่านเลื่อนฤทธิ์นานาเอกนิตยอินสิเดนทร์” ดังนี้ เพราะเกิดเดือดร้อนที่ไร

คุณหญิงเลื่อนฤทธิ์ก็เป็นเข้าไปเฝ้าฯ กราบทูลให้ทรงทราบความทุกข์ร้อนตามเคยมา ด้วยรู้ว่าทรงพระกรุณาไม่ถือโทษ แต่ครั้งนั้นเป็นบุญที่ยังไม่ทอดโทรมเสียหายมากมาย พอพระยาเทพหัสดิน บุตรคนใหญ่ซึ่งออกไปยุโรปสำเร็จการศึกษากลับมาถึง คุณหญิงเลื่อนฤทธิ์ ก็มอบกิจธุระให้บุตรคิดจัดการแก้ไขและได้อาศัยพระบรมราชานุเคราะห์ของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ทรงรับซื้อที่ดินบ้านเก่าอันอยู่ริมวัดจักรวรรดิราชาวาสให้เป็นทุนจึงพ้นความลำบาก แล้วไปตั้งบ้านเรือนอยู่ใหม่ที่ริมคลองสามเสนต่อกับถนนพิษภัย ได้อยู่ที่นั่นต่อมาด้วยความผาสุกจนตลอดอายุ”

คุณหญิงเลื่อนฤทธิ์ป่วยถึงแก่กรรม เมื่อวันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๐

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสรรเสริญสรุปความดีของคุณหญิงเลื่อนฤทธิ์ว่า

“ผู้อื่นนับตั้งแต่เจ้านายข้าราชการ ทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน ตลอดจนบุคคลชั้นอื่น บรรดาที่ได้รู้จักคุ้นเคยกันมาก็คือเหมือนจะมีแต่ผู้ชอบพอ ผิดกันแต่ชอบมากและน้อยตามความคุ้นเคย จะหาผู้ใดรังเกียจเกลียดชังคุณหญิงเลื่อนฤทธิ์หาไม่ ทั้งนี้ก็เป็นธรรมดา เพราะคุณหญิงเลื่อนฤทธิ์รักษาวัดปฏิบัติสม่ำเสมอเป็นต้นว่า เคยสนองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและเจ้านายมาอย่างไร และเคยบนอบนับถือหรือชอบพอร่านผู้อื่นมาอย่างไร ก็คงประพฤติเช่นนั้นต่อมา แม้ในเวลาเมื่อสูงอายุแล้ว ตามโอกาสและกำลังซึ่งสามารถทำได้ มิให้บกพร่องหรือแปลกเปลี่ยนเป็นอย่างอื่น จึงได้ชื่อว่า ได้ความสุขจากกัลยาณมิตรด้วยอีกสถานหนึ่งจนตลอดอายุ ประวัติของคุณหญิงเลื่อนฤทธิ์ถ้าจะมารวมกล่าวแต่โดยย่อ ก็ดูเหมือนจะสมกับคำอุปมาในพระพุทธศาสนาว่า เป็นผู้มาด้วยสว่างไสว เมื่อสิ้นอายุก็ละโลกไปด้วยสว่าง มีความดีปรากฏประจำอยู่เป็นที่สรรเสริญของสาธุชนด้วยประการฉะนี้”

ออกรายการ

ทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย

วันที่ ๒๖ พฤษภาคม ๒๕๓๗

คุณหญิงชิ้น ศิลปบรรเลง

พันตรีหญิง คุณหญิงผะอบ โปษะกฤษณะ เรียบเรียง

ครูสอนดนตรีไทย ผู้ทุ่มเทกำลังกาย กำลังใจ กำลังความสามารถตลอดชีวิตโดยมิได้คิดหวังสิ่งตอบแทนใด ๆ นอกจากมุ่งมั่นปลุกฝังให้เด็กรักดนตรีไทย ตระหนักในคุณค่าของดนตรีไทย จะได้ช่วยกันอนุรักษ์และสืบทอดศิลปะดนตรีไทยสมบัติอันมีค่าของชาติไทยให้คงอยู่ตลอดไป ครูผู้้นั้น คือ คุณหญิงชิ้น ศิลปบรรเลง ครูดนตรีไทยที่ได้รับพระราชทานปริญญาการศึกษาศาสตรดุษฎีบัณฑิตเป็นคนแรกของเมืองไทย

คุณหญิงชิ้น ศิลปบรรเลง เป็นบุตรีคนที่สามของหลวงประดิษฐไพเราะ(ศร ศิลปบรรเลง) และนางโชติ (หุราพันธ์) ประดิษฐไพเราะ เกิดเมื่อวันที่ ๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๙ ที่บ้านหน้าวังบูรพาภิรมย์ ขณะที่ยังเป็นจางวาง มหาเล็กของสมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้ากรมพระยานุพันธ์วงศวรเดช ขณะยังดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕

การศึกษาเมื่อเยาว์วัยได้เรียนชั้นประถมที่โรงเรียนศรีจิตรสง่า บิดาได้ไปสอนดนตรีไทย ที่โรงเรียนราชินี คุณหญิงชิ้น จึงได้ไปเรียนต่อชั้นมัธยมที่โรงเรียนราชินี (ปากคลองตลาด) จนจบมัธยมปีที่ ๘ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ ในสมัยนั้นมีผู้เรียนจบการศึกษาชั้นนี้เป็นจำนวนน้อย คุณหญิงชิ้นสนใจในด้านภาษามาก สอบได้คะแนนดีทั้งภาษาไทย อังกฤษ และฝรั่งเศส หม่อมเจ้าหญิง พิจิตรจิราภา เทวกุล ทรงเห็นความสามารถทางภาษา จึงทรงให้เป็นครูสอนกวดวิชาภาษาอังกฤษแก่นักเรียนที่มีอายุมากแต่อ่อนภาษาอังกฤษ ให้ทันเข้าชั้นเรียน คุณหญิงชิ้นได้สอนอยู่ที่โรงเรียนราชินีเป็นเวลาสองปี

ขณะที่เรียนวิชาสามัญนั้น คุณหญิงชิ้นก็ได้เรียนวิชาดนตรีกับบิดาด้วยวิธีโน้ตเลขเก้าตัวที่บิดาคิดขึ้นเพื่อสอนนักเรียนที่โรงเรียนราชินี แต่ยังสนใจวิชาสามัญมากกว่า ด้วยเหตุที่บิดาเป็นทั้งนักดนตรีและครูดนตรี จึงตั้งใจให้ลูกให้เป็นนักดนตรีและสอนดนตรีได้ด้วย คุณหญิงชิ้นซึ่งเป็นลูกคนโตเพราะพี่น้องสองคนถึงแก่กรรมแต่เยาว์วัย จึงได้รับการฝึกอย่างเต็มที่ และสามารถสอบข้อดั่งเข้าวังได้ตั้งแต่อายุ ๑๒ ปี บิดาเห็นความสามารถ จึงไว้วางใจให้ช่วยสอนศิษย์ที่มาเรียนพิเศษที่บ้านแทนด้วย ในเวลาที่บิดามีงานมาก หรือติดธุระสำคัญ

ด้วยเหตุที่คุณหญิงชิ้นเป็นคนใฝ่รู้และรักวิชาศิลปะ ขณะที่ทำงานอยู่ที่โรงเรียนราชินีได้เรียนวิชาการฝีมือจากครูนิล ผู้เชี่ยวชาญทางนี้ และเรียนศิลปะลายไทยและลายกนก

จากหลวงวิศาลศิลปกรรม วิชานี้ได้เป็นพื้นฐานสำคัญต่อมาในการทำงานของคุณหญิงขึ้น ที่ได้ฝากฝีมือไว้ในวงการนาฏศิลป์ คือการสร้างเครื่องแต่งตัวละคร

ส่วนด้านดนตรี ก็มีได้เรียนดนตรีไทยกับบิดาเท่านั้น คุณหญิงยังเรียนไวโอลินและ โน้ตสากลจากครูกิจ สารภรณ์ และเรียนโน้ตสากลจากพระเจนดุริยางค์และเรียนร้องเพลง สากลและโน้ตเพลงสากลกับหลวงประสานบรรณวิทย์ และยังเรียนซอสามสายกับเจ้าเทพ ทัณญาบุรณพิมพ์ และพระยาประสานดุริยศัพท์ (แปลก ประสานศัพท์) จึงนับได้ว่าคุณหญิงขึ้น เป็นผู้รักการดนตรีอย่างแท้จริง และพยายามศึกษาในวงกว้าง

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งมโหรีวงข้าหลวง (หญิงล้วน) ขึ้นในกระทรวงวัง เพื่อบรรเลงในพระราชพิธีและต้อนรับ ชาวต่างประเทศมาเยือนเมืองไทยในฐานะพระราชอาคันตุกะ และฐานะอื่น ๆ คุณหญิงขึ้น ก็ได้เป็นผู้ควบคุมวง และเป็นผู้ตีระนาดเอก รับราชการอยู่ ๕ ปี ก็ลาออก

ต่อมาในปี ๒๔๗๔ ด้วยใจรักการสอนจึงจัดตั้งโรงเรียนของตนเอง โดยได้ขอ ประทานทุนจากพระเจ้าน้องนางเธอในรัชกาลที่ ๖ สิบพระองค์ มาเป็นทุนก่อตั้งโรงเรียน ชื่อว่า โรงเรียนเทวีบำรุง สอนวิชาสามัญครึ่งวัน วิชาการช่างครึ่งวัน แก่เด็กยากจนโดยไม่เก็บ ค่าเล่าเรียน ตั้งอยู่ได้ ๑ ปี ก็ต้องเลิกกิจการเพราะเปลี่ยนแปลงการปกครอง ในระหว่างนั้น ก็ได้ศึกษาวิชาการ สอบได้วิชาครูประถมพิเศษเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕

คุณหญิงขึ้นได้หันเหชีวิตเข้ามารับราชการในโรงเรียนรัฐบาลเป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ ได้รับบรรจุเป็นครูสามัญโรงเรียนเบญจมราชาลัย สอนวิชาภาษาไทยและการ ฝีมือด้วยเหตุที่มีความรู้พิเศษที่ได้ศึกษาในเรื่องวิชาการฝีมือ และผูกลายไทย จึงนำมาประยุกต์ สอนนักเรียนในช่วงโมงการฝีมือ เมื่อมีงานแสดงละครและดนตรีก็ได้จัดการและควบคุม ด้วยตนเองทั้งยังประพันธ์เพลงทั้งเพื่อเล่นดนตรีและประกอบการแสดง ที่คุณหญิงขึ้นได้ แสดงฝีมือในการแต่งตัวละครได้เป็นเยี่ยมไม่มีใครเสมอเหมือน ก็คือการทำทรงผมนักเรียนหญิง ซึ่งขณะนั้นนิยมไว้ผมยาว ให้เป็นทรงสั้นแบบชายได้อย่างแนบเนียน ในเมื่อต้องแสดงเป็นชาย

เมื่อกรมศิลปากร ซึ่งขณะนั้น พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ เป็นอธิบดี ได้ก่อตั้ง โรงเรียนนาฏดุริยางคศิลป์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๘ คุณหญิงประภาพรรณ วิจิตรวาทการ ซึ่งเคย เป็นครูอยู่ที่โรงเรียนเบญจมราชาลัยได้ชวนให้ไปร่วมงานด้วย จึงได้ขอโอนไปเป็นครูวิสามัญ ได้เป็นกำลังสำคัญในการวางหลักสูตรดนตรีไทย และจัดหาครูในด้านนาฏศิลป์ ซึ่งมี ผู้คุ้นเคยมาช่วยสอน คุณหญิงขึ้นเอง สอนทั้งภาษาไทย ภาษาอังกฤษ ดนตรีไทย ดนตรีสากล และการช่างฝีมือ สิ่งที่คุณหญิงขึ้นฝากฝีมือไว้เป็นที่ปรากฏจนปัจจุบันนี้ ก็คือ ศิลปการ

สร้างเครื่องแต่งตัวละครเครื่องประดับ ตลอดจนทรงผมของแต่ละตัวอย่างเหมาะสม แต่ละเรื่องและมีมือประณีต และประหยัด ทั้งนี้ก็ด้วยคุณหญิงขึ้นมีประสบการณ์ที่ได้เคยติดตามบิดาไปคุมการบรรเลงดนตรีให้คณะละครต่าง ๆ ได้พบเครื่องแต่งตัวละครแบบต่าง ๆ ประกอบกันเป็นคนช่างสังเกต จดจำ และได้มีความรู้สามัญพื้นฐานในทางภาษาและวรรณคดีไทย และมีใจรักศิลปะมาแต่เยาว์ จึงทำให้คุณหญิงขึ้นมีความสามารถในการสร้างเครื่องแต่งตัวละครให้กับโรงเรียนนาฏดุริยางค์ได้อย่างงดงามและเหมาะสม ทั้งโขน ละคร และละครแบบใหม่ที่กรมศิลปากรเริ่มจัดขึ้น คือ ละครประวัติศาสตร์ คุณหญิงขึ้นเป็นผู้มีความประณีตสำหรับละครประวัติศาสตร์ จะค้นคว้าจากประวัติศาสตร์และวรรณคดี ส่วนเรื่องใดที่ยังไม่แจ่มแจ้ง ก็จะไปขอความรู้จากท่านผู้เชี่ยวชาญ แล้วจึงจะนำร่างเป็นรูปทรงก่อนจะตัดเย็บ

คุณหญิงขึ้น รัชชากรอยู่ที่กรมศิลปากรเป็นเวลาเกือบ ๒๐ ปี ด้วยความมีใจรักความเป็นครู จึงพยายามศึกษาวิชาครูด้วยตนเอง จนได้รับประกาศนียบัตรประโยคครูมัธยม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙ และใช้ความรู้ทางวิชาครูเป็นประโยชน์ในการสอนดนตรีไทยตลอดมา

ด้วยเหตุที่คุณหญิงขึ้นชอบงานสอนมากกว่างานบริหาร จึงขอโอนจากโรงเรียนนาฏดุริยางค์ ไปสอนที่วิทยาลัยครูพระนคร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗ ระหว่างนั้นกองเผยแพร่การศึกษา กรมการศึกษานอกโรงเรียน เปิดสถานีวิทยศึกษา เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๐ คุณหญิงขึ้นมีบทบาทสำคัญในเรื่องดนตรีและนาฏศิลป์ของวิทยุโรงเรียน คุณหญิงขึ้นได้แต่งเพลงให้แก่รายการวิทยุโรงเรียนเป็นจำนวนมาก เพื่อให้เด็กรู้จักและซาบซึ้งในเพลงไทย มีทั้งบทเพลงสำหรับเด็กเล็กและเด็กโตมีเนื้อร้อง ซึ่งคุณหญิงแต่งเอง เหมาะสำหรับเด็กวัยนั้น ๆ และยังแทรกความรู้ไปด้วย เช่น เพลงมารยาทไทย ฟังดนตรีไทย ทางมัลลายาฯ ส่วนเพลงที่แพร่หลายมากในหมู่เด็กเล็ก คือ เพลงช้าง ซึ่งได้รับคัดเลือกบรรจุในศูนย์วัฒนธรรมแห่งเอเชียที่ยูเนสโก (Asian Cultural Centre for Unesco A.C.C.U.) มีเนื้อร้องดังนี้ (ท่านองพม่าเขว)

ช้าง ช้าง ช้าง
ช้างมันตัวโตไม่เบา
สองเขี้ยวข้างวงเรียกว่างา

หนูรู้จักช้างหรือเปล่า
จมูกมันยาวเรียกว้างวง
มีหูมีตามีหางยาว

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ คุณหญิงขึ้นได้รับเลือกให้ไปปฏิบัติงานด้านวิทยุศึกษาตามความต้องการของกระทรวงศึกษาธิการ ณ ประเทศสหรัฐอเมริกา อังกฤษ อิตาลี และญี่ปุ่น ได้แสดงความสามารถแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมทางดนตรีกับชาวอเมริกา ด้วยการเดี่ยวซอด้วง เพลงพญาโคก ที่สหรัฐอเมริกาด้วย

คุณหญิงขึ้นได้เคยเผยแพร่วัฒนธรรมไทยในต่างประเทศ เป็นครั้งแรกเมื่อนำคณะนาฏศิลป์ไทยของโรงเรียนนาฏดุริยางค์ไปเผยแพร่และแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมตามคำเชิญของรัฐบาลญี่ปุ่น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ เป็นผู้ควบคุมการละครและดนตรี และเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๖ ได้เคยรับเชิญจากผู้แทนวัฒนธรรมประเทศศรีลังกาเป็นส่วนตัวในการนำดนตรีและนาฏศิลป์ไทยของโรงเรียนผกาวลีนาฏดุริยางค์ ซึ่งคุณหญิงขึ้นและน้องชายน้องสะใภ้ร่วมก่อตั้งขึ้น ไปแสดงและเผยแพร่ที่ประเทศศรีลังกา

พ.ศ. ๒๕๐๕ ได้ย้ายไปเป็นอาจารย์ที่วิทยาลัยครูธนบุรี ณ ที่นี้ คุณหญิงขึ้นได้แสดงความสามารถในการแต่งเพลงอย่างรวดเร็วเป็นที่น่าพิศวง และเป็นการแสดงที่แปลกกว่าที่เคยทำมาก็คือ การแต่งเนื้อร้องเพลงปรบไก่ ซึ่งเป็นเพลงพื้นบ้านที่เก่าแก่เพลงหนึ่ง เนื้อร้องจะบรรยายถึงประเพณีทอดกฐินตั้งแต่ต้นจนจบมี ๑๒ บท ให้นักศึกษาชายหญิงร้องโต้ตอบ สอบถามกันเป็นที่สนุกสนาน

คุณหญิงขึ้นเป็นผู้สืบสายโลหิตมาจากหลวงประดิษฐไพเราะ นักดนตรีไทย และครูดนตรีไทย ผู้มีชื่อเสียงแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ และอยู่ในแวดวงของดนตรีไทยมาแต่เยาว์วัย ประกอบกับมีปฏิภาณเฉลียวฉลาด และรอบรู้ในวิชาอื่น ๆ จึงมีความรักและเต็มใจในรสดนตรี และใครที่จะเผยแพร่ให้อนุชนทุกวัยได้เห็นคุณค่า จึงใช้วิชาความรู้ที่มีอยู่ คือวิชาภาษาและวิชาครู ผสมเข้ากับความรู้ทางดนตรีไทย วิธีสอนของคุณหญิงขึ้นจึงได้รับการยกย่องว่าเป็นเลิศอรบทั้งยังมีความขยัน อดทน ใจเย็น ไม่ว่าจะสอน ณ ที่ใดก็เช่นเดียวกัน ดังจะยกข้อความในหนังสือพิมพ์แนวหน้า ฉบับวันอาทิตย์ ที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๑ ได้กล่าวถึงศิลปินแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๓๐ เรื่อง “๓ แม่ครูผู้ยิ่งใหญ่” ได้กล่าวถึงคุณหญิงขึ้นว่า “ความวิเศษสุดที่ครูดนตรีไทยคนไหนก็เทียบคุณหญิงขึ้นไม่ได้ ก็คือเทคนิควิชาการถ่ายทอดวิชาดนตรีไทยและความอดทนในการถ่ายทอดวิชา” คุณหญิงขึ้นจึงเป็นผู้ที่มีวิญญานแห่งความเป็นครูอย่างแท้จริง และได้พยายามทุกวิถีทางที่จะเผยแพร่วิชาดนตรีไทย ออกไปสู่วงการต่าง ๆ ให้กว้างที่สุดเท่าที่จะทำได้

หลังจากออกจากราชการแล้ว คุณหญิงขึ้นก็ยังไปสอนตามโรงเรียน วิทยาลัย และมหาวิทยาลัยหลายแห่งตามที่เชิญมา อาทิ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตทับแก้ว โรงเรียนสาธิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โรงเรียนบวรนิวาส โรงเรียนเทพศิรินทร์ ฯลฯ การเผยแพร่ดนตรีไทยได้ขยายไปในวงกว้างทุกระดับ นอกจากนั้นยังได้สอนชาวต่างประเทศที่มาเรียนที่บ้าน เช่น Dr.David Morton แห่งมหาวิทยาลัยแคลิฟอร์เนีย (UCLA) สหรัฐอเมริกา ผู้ซึ่งภายหลังได้ก่อตั้งวงดนตรีไทยในมหาวิทยาลัยแห่งนั้น

คุณหญิงขึ้นได้รับเชิญเป็นผู้ทรงคุณวุฒิในด้านดนตรีไทยและนาฏกรรมหลายหน้าที่ เป็นกรรมการผู้ตรวจสอบวิทยานิพนธ์ และผลงานทางวิชาการของอาจารย์ที่ขอตำแหน่งทางวิชาการระดับผู้ช่วยศาสตราจารย์และรองศาสตราจารย์ เป็นคณะกรรมการทำสารานุกรมศัพท์ดนตรีไทย ราชบัณฑิตยสถาน กรรมการสอบไล่วิชาดนตรี กรรมการสอบคัดเลือกบรรจุครูดนตรี รองประธานอบรมวิชาชุดครูดนตรี ฯลฯ

งานที่เผยแพร่มากก็คือการแต่งทำนองเพลงและเนื้อร้องให้แก่กระทรวงศึกษาธิการ ในฐานะที่ยังเป็นกรรมการจัดทำวิทยุโรงเรียนและบทโทรทัศน์ของกองเผยแพร่การศึกษา มีทั้งเพลงระดับเด็กชั้นประถม มัธยม ซึ่งจะเป็นการสอดแทรกการสัมพันธ์กับวิชาการต่าง ๆ หรืออาจจะเรียกได้ว่าใช้เป็นสื่อในการสอนวิชานั้น ๆ ด้วย เช่น วิชาสังคมศึกษา จริยธรรม ฯ เพลงที่คุณหญิงขึ้นแต่งไว้ทั้งที่ทำให้นักวิทยุโรงเรียนและที่อื่น ๆ เท่าที่รวบรวมได้มีประมาณ ๒๐๐ กว่าเพลง เป็นเพลงถวายพระพรด้วยความจงรักภักดี เพลงที่แปลจากภาษาต่างประเทศซึ่งมีคติ เช่น Lesson from life ของ Ronald Russel เพลง Mather O'Mine ของ Rudyard Riplin เป็นกลอนไทยเป็นต้น เพลงที่เกี่ยวกับศาสนามีมากที่สุด เช่น เพลงชุด “มงคล ๓๘ ประการ” ทั้งนี้เพราะคุณหญิงขึ้นยึดมั่นในพระพุทธศาสนาตลอดมา นอกจากนั้นยังเคยแต่งเพลงสากลให้วงดนตรีสุนทราภรณ์ ที่ยังคงร้องกันต่อมาในปัจจุบันก็คือ “พระจันทร์วันเพ็ญ” นอกนั้นได้ความว่าถูกไฟไหม้หมด

จะขอยกตัวอย่างเพลงที่สอนมรรยาทในวิชาสังคมศึกษามาพอเป็นตัวอย่าง

“ฝึกมรรยาทยืนเดินให้เรียบร้อย
หากมีกิจจำต้องเดินรีบผ่านไป
เมื่อแลเห็นผู้ใหญ่เดินมาใกล้
ให้ท่านเดินไปก่อนจึงเดินตาม

ควรเดินคล้อยอย่าตีเสมอท่านผู้ใหญ่
จงนอบน้อมขออภัยให้ดังงาม
จงหยุดยืนรอไว้อย่าผลิผลลาม
เป็นความงามของผู้ที่มีวัฒนธรรม”

(แขกต๋อยหม้อ)

นอกจากการสอนวิชาขับร้องดนตรีไทยในหลายสถาบันแล้ว คุณหญิงขึ้นยังเขียนบทความให้ความรู้เกี่ยวกับดนตรีไทยอีกมากมาย อาทิ โน้ตเก่าตัว เครื่องหมายช่วยความจำในการเรียนดนตรีไทย ซึ่งได้ขยายความโน้ตเก่าตัวของบิดาการดนตรี การประดิษฐ์ทางร้องจากทำนองดนตรีแบบไทย ลำดับพิธีการไหว้ครูดนตรีไทย ตามที่บิดาของคุณหญิงขึ้น (หลวงประดิษฐไพเราะ ผู้เป็นครูเอก) ได้ถ่ายทอดวิชาสำคัญคือวิชาทำพิธีไหว้ครูให้ คุณหญิงขึ้นจึงได้รับเชิญจากมหาวิทยาลัยต่าง ๆ หลายแห่งเข้าเป็นผู้สอนงานโดยตรงในพิธีไหว้ครู เช่น จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

บางแสน มหาวิทยาลัยขอนแก่น มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒซึ่ง
ยังคงถือวันอาทิตย์ต้นเดือนกุมภาพันธ์เป็นวันใกล้วันเกิดของคุณหญิงขึ้นเป็นวันไหว้ครูดนตรีไทย
มาจนปัจจุบันนี้

สิ่งที่คุณหญิงขึ้นไฝ่ฝันมากที่สุดในบั้นปลายแห่งชีวิตก็คือ การตั้งมูลนิธิหลวง
ประดิษฐ์ไพเราะเป็นการแสดงกตัญญูทวดเวทิต่อบิดาและครูผู้ปลูกฝังความรักดนตรีไทย
และรวบรวมผลงานของท่านผู้เป็นเพชรจรัสแสงเม็ดหนึ่งในวงการดนตรีไทยมิให้สูญ
คุณหญิงขึ้นมุ่งหวังที่จะให้มูลนิธิ อนุรักษ์ พื้นฟู และพัฒนาการดนตรีไทย คุณหญิงขึ้น
ก็ทำได้สำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๖ ด้วยความร่วมมือของลูกหลานที่สืบไปจากสกุลศิลปบรรเลง
และบรรดาศักดิ์ศิษย์ของหลวงประดิษฐ์ไพเราะ และของคุณหญิงขึ้นเองรวมทั้งผู้สนใจสนับสนุน
ทั้งองค์การและบุคคล นับเป็นผลสำเร็จอันยิ่งใหญ่ของคุณหญิงขึ้นที่จะเป็นอนุสรณ์ที่ยั่งยืน
และเป็นประโยชน์แก่ส่วนรวม

คุณหญิงขึ้นปลาบปลื้มปิติเป็นอย่างยิ่งที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยาม-
บรมราชกุมารีทรงสนพระทัยดนตรีไทยและทรงเป็นเอกอัครอุปถัมภ์ของวงการดนตรีไทย
และมีน้ำพระราชนุหทัยแผ่พระเมตตาไปยังผู้สนใจดนตรีไทย คุณหญิงขึ้นถือเป็นมิ่งมงคล
ในชีวิตที่ได้พระมหากรุณาธิคุณ เสด็จพระราชดำเนินเป็นการส่วนพระองค์ไปเยี่ยมคุณหญิงขึ้น
ขณะที่ป่วยอยู่ที่โรงพยาบาลรามาริบัติ ซึ่งขณะนั้นมีอายุครบ ๘๐ ปีพอดี หลังจากนั้น ๔
เดือนเมื่อลูกศิษย์ ได้จัดงานฉลองให้ที่สโมสรทหารอากาศจัดนิทรรศการผลงานของคุณหญิงขึ้น
และมีการเล่นดนตรีไทย สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงพระกรุณา
เสด็จไปเป็นองค์ประธานในงานและทรงดนตรี “เพลงเต่าเห่” ร่วมกับศิลปินที่มีชื่อเสียง
หลายคน พระราชทานแก่คุณหญิงขึ้น น้ำพระราชนุหทัยที่มีต่อศิลปินในครั้งนี้มีค่าหา
ที่สุดมิได้

ด้วยคุณความดีที่คุณหญิงขึ้นได้ปฏิบัติตลอดมา ในด้านส่วนตัวปลูกฝังนิสัยให้
ลูกหลานญาติมิตรให้จงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และทำตนให้เป็นประโยชน์
ต่อประเทศชาติส่วนรวม ก็ได้ปฏิบัติมาเป็นที่ประจักษ์แก่ศิษยานุศิษย์ ผลอันมีค่าและเป็น
ศิริมงคลสูงยิ่งที่นำความปลาบปลื้มให้คุณหญิงขึ้นก็คือ ได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ
พระราชทานตราดุษฎีจลจอมเกล้าเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๙ และดุษฎีจลจอมเกล้า เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๔

ในด้านการสอนและเผยแพร่ดนตรีไทยทั้งในและนอกประเทศ สภามหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร ได้มอบปริญญาดุษฎีบัณฑิตสาขาการศึกษา และได้รับ
พระราชทานปริญญาบัตรจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๓ นับเป็น
ครูสอนดนตรีไทยคนแรกที่ได้รับเกียรตินี้

ในทางศิลปวิทยาการ ได้รับยกย่องเชิดชูเกียรติเป็นศิลปินแห่งชาติสาขาศิลปะการแสดงดนตรีไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๐

คุณหญิงขึ้น ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๓๑ ได้บริจาคดวงตาให้สภากาชาดไทย และมอบร่างกายให้แผนกกายวิภาคศาสตร์ โรงพยาบาลศิริราช เพื่อการศึกษาต่อไป คุณหญิงขึ้นได้แสดงความเป็นครูจนวาระสุดท้าย

ในงานพระราชทานเพลิงศพ เมื่อ ๑๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๓๔ คุณหญิงขึ้นได้รับพระมหากรุณาธิคุณ จากสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เสด็จพระราชดำเนินเป็นองค์ประธาน นับเป็นเกียรติอันสูงยิ่งแก่คุณหญิงขึ้น และตระกูลศิลปบรรเลง

คุณหญิงหลง อรรถกระวีสุนทร

คุณหญิงหลง อรรถกระวีสุนทร

นางเฉลิมศรี หุนเจริญ เรียบเรียง

“ท่านเกิดมาเป็นศรี เป็นศรีมงคลแก่ตระกูลวงศ์ แก่ครอบครัว แก่พระศาสนา และบ้านเกิดเมืองนอนของท่าน เรียกได้ว่าไม่เสียชาติเกิด”

นี่คือข้อความที่หม่อมเจ้าหญิงมารยาตภิญญา ดิศกุล ได้สรุปไว้ในการเล่นถึงประวัติของน้ำสะไภ้คือ คุณหญิงหลง อรรถกระวีสุนทร ผู้ที่คณะอนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี ได้พิจารณาเห็นสมควรนำประวัติของท่านมาสดุดีให้ปรากฏ เพื่อเป็นแบบอย่างอันดีที่อนุชนรุ่นหลังทั้งในปัจจุบันและต่อไปในอนาคตจะได้รำลึกถึงคุณความดีของท่าน ในฐานะนารีผู้มีคุณคนหนึ่งของชาติ

คุณหญิงหลง อรรถกระวีสุนทร เป็นธิดาคนแรกของนายชะหย่ง และนางชุ่มกรรณสุต เกิดที่อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม เมื่อวันที่ ๒๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๓ คุณปู่และคุณย่าคือ พระทวีจินประชาและคุณนายกี พระทวีจินประชาเป็นบุตรของหลวงผดุงกงสุลจีน นามเดิม หู ต้นสกุล “กรรณสุต” คุณหญิงหลงเกิดและเติบโตมาในตระกูลพ่อค้า ถึงแม้ว่าคุณลุงซึ่งเป็นพี่ชายคนเดียวร่วมบิดามารดาของบิดาท่าน จะได้รับราชการเป็นพระยาสุนทรบุรีศรีพิชัยสงคราม และได้รับพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าเมืองสุพรรณบุรีและสมุหนะเทศาภิบาลตามลำดับ แต่บิดาท่านกลับรักทางด้านการค้าขาย จึงประกอบการค้าเป็นคนบดีและนายอากรใหญ่ในมณฑลนครชัยศรี ส่วนคุณย่าของท่านคือคุณนายกี ก็เป็นสตรีมีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกว้างขวางผู้หนึ่งในย่านแม่ย่านนครชัยศรี ในสมัยนั้นได้มีโอกาสรับเสด็จเจ้านายที่ไปตรวจราชการบ่อยๆ และเป็นที่ชอบพอกันเคยกันมากกับเจ้าจอมมารดาชุ่ม ในรัชกาลที่ ๔ พระมารดาของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อใดที่คุณนายกีเข้ามาที่วัง เจ้าจอมมารดาก็มักจะพาหลานย่าของท่านคนใดคนหนึ่ง ถ้าไม่ใช่คุณหญิงเง็ก สุรนาถเสนีย์ บุตรีคนใหญ่ของพระยาสุนทรบุรีฯ ก็จะเป็นคุณหญิงหลง อรรถกระวีสุนทร ติดตามมากับท่านด้วยเสมอ คุณหญิงหลง อรรถกระวีสุนทร ได้รับการอบรมสั่งสอนจากคุณย่าของท่านอย่างใกล้ชิดตามอุดมคติสำหรับสตรีสมัยนั้น คือรู้หนังสือพออ่านออกเขียนได้แต่ให้เชี่ยวชาญทางการบ้านการเรือนและการทำมาค้าขายช่วยครอบครัวเพราะครอบครัวของท่านทำการค้า คุณหญิงหลงจึงได้รับถ่ายทอดความรู้ความสามารถและความชำนาญในกิจการงานตลอดจนอุปนิสัยใจคอกจากคุณย่าไว้เป็นอันมาก ก่อนจะถึงเวลาที่ต้องออกเรือนมีครอบครัวเป็นของตัวเอง

การออกเรือนมีครอบครัวของคุณหญิงหลง อรรถกระวีสุนทร เป็นเรื่องหนึ่งที่น่าสนใจ ดังความที่หม่อมเจ้าหญิงมารยาตกรัณญา ดิศกุล ได้เล่าไว้ว่าเคยเรียนถามถึงความหลังในชีวิตของท่านตอนแต่งงาน คุณหญิงหลงได้เล่าให้ฟังว่า วันหนึ่งคุณย่าของท่านกลับจากวังสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพก็บอกกับท่านว่า ท่านเจ้าจอมมารดาขอท่านให้แต่งงานกับนายสงวน ซึ่งเป็นมหาดเล็กในกรมเสนาบดี หลานทุกคนกลัวคุณย่าไม่กล้าโต้เถียงคัดค้าน คุณหญิงหลงจึงได้แต่นั่งร้องไห้ส่งสารตัวเองว่าจะแต่งงานทั้งทีก็ต้องแต่งงานกับมหาดเล็ก หน้าตาเป็นอย่างไรก็ไม่เคยเห็น นึกถึงอย่างเดียวแต่ที่จะต้องมีความกตัญญูต่อคุณย่าท่านว่าอย่างไรก็ต้องทำตาม ต่อมาภายหลังจึงได้เห็นรูป และทราบว่าเป็นน้องชายของหม่อมในกรมเสนาบดี ได้บวชได้เรียนเสร็จแล้วและทำราชการในกระทรวงมหาดไทย ความทุกข์ร้อนจึงค่อยคลายไป

นายสงวน มหาดเล็กคนนั้นก็คือ พระยาอรรถกระวีสุนทร ครั้นยังเป็นนายสงวน ผู้เรียนจบจากโรงเรียนข้าราชการพลเรือนซึ่งมุ่งสอนวิชาการปกครองเป็นส่วนใหญ่ (ภายหลังโรงเรียนนี้ได้โอนไปสับสนกับจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเป็นคณะรัฐศาสตร์) เมื่อเรียนจบแล้วได้เข้ารับราชการกระทรวงมหาดไทยและเรียนวิชากฎหมายเพิ่มเติมด้วย ทำราชการอยู่ในกระทรวงได้ไม่นาน สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพก็โปรดให้เป็นเลขานุการประจำพระองค์ และด้วยภารกิจในหน้าที่ต้องทำให้ท่านต้องนอนค้างในวังบ้าง โดยที่บิดาของท่านได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้ากรมในสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ มีบ้านที่ประทานให้เป็นที่พักอยู่ภายในบริเวณวังอยู่แล้ว ทั้งยังมีพี่สาวเป็นหม่อมในสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพอีกด้วย ท่านจึงอยู่ที่วังบ้างกลับไปพักที่บ้านที่อยู่ริมคลองบางลำภูบ้าง พระยาอรรถกระวีสุนทรเป็นคนสุภาพเรียบร้อย จึงได้รับความเมตตาปราณีจากเจ้านายในวัง ทั้งท่านเจ้าจอมมารดา บรรดาหม่อม และโอรสธิดาของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทุกคน เมื่อท่านสอบกฎหมายได้และได้อุปสมบทแล้ว หม่อมพี่จึงได้เลือกหากุลสตรีที่เหมาะสมให้ท่านเพื่อตั้งครอบครัวเป็นหลักฐานต่อไป ในที่สุดได้ปรึกษาท่านเจ้าจอมมารดา และเมื่อคุณนายก็เข้ามาเฝ้าที่วัง ท่านเจ้าจอมมารดาจึงขอหลานสาวคือคุณหญิงหลงให้ พระยาอรรถกระวีสุนทร ตอนที่ยังเป็นนายสงวนอยู่ขณะนั้น คุณย่าของท่านก็ยกหลานสาวให้ด้วยความเต็มใจ

หลังจากแต่งงานแล้วไม่นาน คุณหญิงหลงต้องย้ายตามสามีออกจากกรุงเทพฯ ไปตามหัวเมืองต่าง ๆ ที่กระทรวงมหาดไทยส่งไปประจำราชการ เป็นนายอำเภอ เป็นอัยการ เป็นเจ้าเมืองและปลัดมณฑล จนถึงสมุหเทศาภิบาล คุณหญิงหลงได้ทำหน้าที่คุณนายของแต่ละตำแหน่งของสามีท่านเป็นอย่างดี เป็นภรรยาที่อยู่เคียงข้างและสนับสนุน

สามีทุกสิ่งทุกอย่างด้วยความฉลาด รอบคอบ เข้มแข็ง และขยันหมั่นเพียร ได้ช่วยฟันฝ่าอุปสรรคนานาจนมีความเจริญก้าวหน้าทั้งทางราชการและงานส่วนตัว ได้ช่วยจัดการรับเสด็จเจ้านายและรับรองบรรดาข้าราชการที่ไปตรวจราชการหรือเยี่ยมเยือนแต่ละเมืองที่ท่านอยู่ จนเป็นที่รู้จักกันทั่วไป คุณหญิงหลง อรรถกระวีสุนทร เป็นคนมัธยัสถ์เก็บหอมรอมริบสร้างฐานะเพิ่มพูนขึ้นเรื่อย ๆ ทั้งเป็นผู้ที่มีสายตากว้างไกล มองเห็นทางที่จะทำการค้าขายช่วยฐานะของครอบครัวให้มีหลักฐานมั่นคง โดยไม่กระทบกระเทือนหรือเสื่อมเสียต่อตำแหน่งหน้าที่ของสามีหรือของตัวเอง ทั้งไม่เป็นเหตุทำให้ผู้ใดต้องเดือดร้อน ท่านได้ใช้เงินที่เก็บออมไว้ได้นั้นซื้อที่ดินราคาถูก ๆ ที่จังหวัดสงขลา เมื่อมีใครมาขอซื้อต่อเห็นได้กำไรก็ขายไป บางทีก็ให้สร้างห้องแถว บางแห่งก็ให้เช่า กิจกรรมดังกล่าวค่อย ๆ ขยายออกไปจนเงินหมด ท่านได้ไปขอรับพระกรุณาจากสมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า และหม่อมเจ้าอัปสรสมาน กิตติยากร ขอยืมเงินมาลงทุนก่อน ภายหลังต่อมาเมื่อพระยาอรรถกระวีสุนทรออกจากราชการแล้วก็เริ่มเป็นพ่อค้าโดยมีภรรยาคือคุณหญิงหลงเป็นผู้ช่วย ได้ทำการค้าแร่พลูที่หาดใหญ่ซึ่งขายได้ราคาดีมาก โดยเฉพาะระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๒ ในการนี้ คุณหญิงหลง อรรถกระวีสุนทร ได้ขึ้นไปนอนค้างอยู่บนเขาเพื่อคุมคนขุดแร่ด้วยตัวของท่านเองทีเดียว ท่านทั้งสองช่วยกันทำงานอยู่ที่หาดใหญ่จนบุตรชายคนโตสำเร็จการศึกษาจากต่างประเทศกลับมาดำเนินกิจการต่อไปแล้ว จึงได้กลับมาอยู่ที่กรุงเทพฯ

คุณหญิงหลง อรรถกระวีสุนทร มีความสนใจทางด้านการศึกษามาก แม้ในสมัยนั้นการศึกษาของสตรียังไม่ถือว่าสำคัญเท่ากับการบ้านงานเรือน แต่ท่านก็สนใจค้นคว้าหาความรู้โดยการอ่านหนังสือประเภทประวัติศาสตร์ วรรณคดี พงศาวดาร และข่าวสารการเมือง เพื่อให้ทันต่อเหตุการณ์อยู่เสมอ ท่านมีความตั้งใจและพยายามที่จะสร้างสรรค์ดำเนินการเพื่อการศึกษาทุกครั้งที่มีโอกาสและอยู่ในฐานะที่จะทำได้ เช่น เมื่อย้ายไปอยู่ที่จังหวัดพัทลุง น้องสะใภ้ของท่านที่สำเร็จจากโรงเรียนมัธยมในกรุงเทพฯ ได้ติดตามไปอยู่ด้วย ท่านก็ตั้งโรงเรียนให้สอน เมื่อย้ายไปอยู่ที่จังหวัดสงขลา ท่านก็ได้ตั้งโรงเรียนให้ลูกข้าราชการเป็นจำนวนมากได้เรียน ต่อมาเมื่อทางจังหวัดได้ตั้งโรงเรียนสตรีคือ โรงเรียนวรนารีเฉลิม น้องสะใภ้ของท่านก็ได้รับแต่งตั้งเป็นอาจารย์ใหญ่และรับราชการอยู่ที่นั่นต่อมาจนเกษียณอายุ ส่วนที่กรุงเทพฯ นั้น ในสมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒ ท่านได้เห็นความลำบากของเด็กยากจนที่จะไปโรงเรียน จึงได้เช่าที่ดินบริเวณปากซอยสุขุมวิท ๒๔ แล้วสร้างเป็นโรงเรียนขนาดรับนักเรียนได้เกือบ ๒๐๐ คน เพื่อช่วยเหลือเด็กยากจน คือไม่บังคับเก็บค่าเล่าเรียน สุดแล้วแต่ใครจะบำรุง ชื่อโรงเรียนอรรถกระวีสงเคราะห์ แต่โรงเรียนนี้ตั้งอยู่ได้เพียง ๓-๔ ปีเท่านั้นเมื่อสงครามเลิกแล้วเจ้าของที่ดินต้องการคืน จึงต้องเลิกกิจการไป

คุณหญิงหลง อรรถกระวีสุนทร เป็นผู้เลื่อมใสในพระบวรพุทธศาสนาและยึดมั่นอยู่ในกตเวทิตาธรรมหลังจากที่ได้เหนื่อยยากตรากตรำทำการค้า เก็บรักษาทรัพย์สินที่หามาได้จนมั่นใจว่าครอบครัวมีฐานะเป็นปึกแผ่นมั่นคงแล้ว ท่านจึงคิดใช้เงินในทางบริจาคช่วยเหลือสงเคราะห์ผู้อื่น เช่น บริจาคเงินให้สภาการศึกษาไทยตั้งทุนบำรุงโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ๒ ทุน อุทิศส่วนกุศลให้คุณปู่คุณย่าและบิดามารดา สร้างตึกซื้ออรรถกระวีสุนทรให้โรงพยาบาลศิริราช สละที่นาอันเป็นมรดกของมารดาพร้อมกับน้อง ๆ และช่วยกันบริจาคทรัพย์สร้างวัด ชื่อวัดนครชุมขึ้น ที่ถนนพุทธมณฑลสาย ๔ จังหวัดนครปฐม พร้อมกับสร้างสุศาลาเพื่อประชาชนไว้ที่หน้าวัดนั้นด้วย ถวายที่ดินให้ที่ธรณีสงฆ์ที่อำเภอรัตนพิบูลย์ จังหวัดนครศรีธรรมราช สร้างพระพุทธรูปองค์ใหญ่เป็นพระประธานในพระอุโบสถที่จังหวัดเลย สร้างเมรุให้วัดโคกสมาณชนที่จังหวัดสงขลา บริจาคที่ดินที่ตำบลคองหงส์ อำเภอหาดใหญ่ ให้พระไทยและจีนตั้งเป็นสำนักสงฆ์ เป็นต้น ในปีหนึ่ง ๆ ยังได้บริจาคเงินอีกเป็นจำนวนมากในการบำรุงโรงพยาบาล และเพื่อการสาธารณกุศลต่าง ๆ

ดังได้กล่าวแล้วว่า การทำกุศลด้านการศึกษาขึ้นอยู่กับความตั้งใจของคุณหญิงหลงตลอดมา ทายาทของท่านแล้วว่า แม้เมื่อพระยาอรรถกระวีสุนทรได้ถึงแก่อนิจกรรมไปแล้ว ท่านก็ยังปรารถนาอยู่เสมอว่า ถ้าชายที่ดินได้เงินก้อนใหญ่เมื่อใด จะบริจาคช่วยเหลือด้านการศึกษาให้เป็นล่ำเป็นสันสักก้อนหนึ่ง ซึ่งท่านก็มีโอกาสได้บริจาคเป็นล่ำเป็นสันสมความตั้งใจเมื่อปี ๒๕๑๐ คุณหญิงหลง อรรถกระวีสุนทรพร้อมด้วยทายาท ได้เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถวายโฉนดที่ดินสวนยางที่ตำบลคองหงส์ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา จำนวน ๖๙๐ ไร่เศษ เพื่อพระราชทานให้เป็นที่ตั้งของมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ ขณะที่ทูลเกล้าฯ ถวาย คุณหญิงหลงได้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า “หม่อมฉันตั้งตัวมาเพราะเงินของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ฝ่าละอองธุลีพระบาท และของท่านย่าของสมเด็จพระบรมราชินีนาถ” ในการบริจาคครั้งนั้น ท่านได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์มงกุฎไทย ชั้นที่ ๑ ประถมาภรณ์มงกุฎไทยเป็นบำเหน็จความชอบในการที่ได้ช่วยเหลือการศึกษาของประเทศ เป็นเกียรติประวัติอันเป็นความภูมิใจสูงสุดในชีวิตของท่าน นอกเหนือจากเกียรติประวัติที่เคยมีในกรณีอื่น คือ ได้รับพระราชทานนามบุตรคนแรกว่า “แสนสุข” จากสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีในรัชกาลที่ ๖ ได้รับพระราชทานเข็มกลัดพระบรมนามาภิไธยเต็มขั้นที่ ๓ และนามบุตรคนที่สองคือ “ดุขฎิ” จากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาถ ได้ประทานชื่อ “เหมาะโชค” ให้บุตรคนที่สาม

คุณหญิงหลง อรรถกระวีสุนทร ได้สมรสกับพระยาอรรถกระวีสุนทร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ มีบุตรและธิดา ๔ คน คือ

๑. นางแสนสุข เฉลิมสุนทรการ สมรสกับ หลวงเฉลิมสุนทรการ
๒. คุณหญิงดุขฎิ ศุภมงคล สมรสกับ นายกนต์ธีร์ ศุภมงคล
๓. นายเหมาะโชค อรรถกระวีสุนทร สมรสกับ น.ส.ฉวีวรรณ อังรณาวาสวัสดิ์
๔. นายอาจ อรรถกระวีสุนทร สมรสกับ น.ส.อาภรณ์ ภิมาโยธิน

คุณหญิงหลง อรรถกระวีสุนทร เป็นผู้สืบสกุลที่มีความกตัญญู เป็นภรรยาที่เยี่ยมยอด เป็นแม่ที่ยิ่งใหญ่ เป็นย่าและยายที่ทรงคุณค่า เป็นผู้ที่ดีางชีวิตและประกอบกิจการนานาให้เกิดประโยชน์เป็นคุณแก่ประเทศชาติ ศาสนา และกิจการสาธารณะ ตราบจนวาระสุดท้ายที่ท่านได้อำลาจากโลกนี้ไปด้วยอาการสงบ ในวันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๐ เมื่ออายุได้ ๘๗ ปี ๘ เดือน ๖ วัน คุณความดีและชีวประวัติของท่านนับเป็นแบบอย่างที่มีค่าแก่การสดุดีสรรเสริญ

ออกรายการ

ทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย

วันที่ ๑๖ พฤษภาคม ๒๕๓๖

นางแสงดา บ้านสิทธิ์

นางแสงดา บันสิทธิ์ ศิลปินแห่งชาติ สาขาทัศนศิลป์ (ช่างทอผ้า) จากล้านนา

นางสุภรณ์ สภาพงศ์ เรียบเรียง

รายการช่วงนี้คณะอนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสำคัญบุคคลสำคัญ
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ ใคร่ขอเสนอชีวิตและผลงานของศิลปิน นางแสงดา
บันสิทธิ์ ศิลปินพื้นบ้านจากจังหวัดเชียงใหม่ หรือดินแดนล้านนา ได้รับยกย่องให้เป็น
ศิลปินแห่งชาติ สาขาทัศนศิลป์ (ช่างทอผ้า) ประจำปีพุทธศักราช ๒๕๒๙ ซึ่งท่านผู้นี้มีชีวิต
และผลงานดีเด่นที่เยาวชนไทยควรศึกษาไว้เป็นตัวอย่างในการดำเนินชีวิต และสร้างสรรค์
ผลงานอันจะเป็นประโยชน์ต่อตนเองและสังคม ผลงานของศิลปินผู้นี้ คือ การสร้างสรรค์
ผลงานการผลิตผ้าทอด้วยมือ จากกระบวนการผลิตที่สืบทอดมาแต่โบราณ เส้นใยที่ใช้ทอได้
จากฝ้ายพันธุ์พื้นเมืองหรือฝ้ายสีตุ่น ซึ่งมีความงดงามเป็นที่นิยมในหมู่คนไทย ชาวต่าง
ประเทศ รวมถึงวงการแฟชั่นเสื้อผ้าด้วย

ผ้าทอมือเป็นสมบัติทางวัฒนธรรมที่สำคัญอย่างหนึ่งของมนุษยชาติ โดยเฉพาะ
อย่างยิ่งในหมู่ชาวเอเชียที่มีวิถีชีวิตผูกพันอยู่กับการทำไร่ทำนา เมื่อว่างจากการทำนาก็มีกิจกรรม
ที่เป็นประโยชน์ต่อชีวิตความเป็นอยู่ การทอผ้าพื้นเมืองก็เป็นกิจกรรมที่มีประโยชน์มาก
อย่างหนึ่ง และได้มีวิวัฒนาการอย่างกว้างขวางจนกลายเป็นศิลปะพื้นบ้านที่มีความงดงาม
ไม่แพ้ศิลปะแขนงอื่น ๆ

คนไทยเป็นชนชาติที่นิยมผ้าทอมือ เมื่อมีเวลาว่างจากการทำไร่ทำนาสตรีไทยนิยม
ปั่นด้ายจากเส้นใยที่ผลิตได้เอง เช่น ใยจากฝ้าย หรือใยจากไหม ผลผลิตที่ได้จะใช้นุ่งห่มภายใน
ครอบครัว เช่น ผ้าซิ่น ผ้าขาวม้า ในโอกาสที่สำคัญก็ใช้ผ้าเป็นของกำนัลแก่ผู้ใหญ่ เช่น
ในพิธีรดน้ำสังกรานต์ หรือเป็นผ้าคลุมหัวผู้ใหญ่ในพิธีแต่งงาน ถวายแด่เจ้านาย นอกจากนี้
ผ้าทอมือยังใช้ในพิธีกรรมทางศาสนา และความเชื่อต่าง ๆ เช่นการทอจีวรถวายพระสงฆ์
ผ้าห่อคัมภีร์ ซึ่งผู้ทอจะคิดประดิษฐ์ลวดลายในการทอและใช้สีให้ดูงดงามควบคู่ไปกับ
ประโยชน์ใช้สอยด้วย

ผ้าทอยังเป็นเครื่องบอกถึงสถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคมผู้สวมใส่ได้ เช่น
ดูจากผ้าที่ใส่จะรู้ว่ามียศตำแหน่งสูงต่ำอย่างไร ผ้าเป็นเครื่องบอกอาชีพ เพศ วัย และฐานะ
และสำหรับศิลปินผู้ออกแบบลวดลาย และสีของผ้ายังสามารถใช้ผ้าทอที่ประดิษฐ์ขึ้นเป็น
สื่อแสดงออกซึ่งความเป็นเลิศหรืออัจฉริยภาพในทางศิลปะฝากไว้ให้ชาวโลกได้ชื่นชมคุณค่า และ
ความงามแห่งศิลปะที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้นเป็นสมบัติของชนชาติและสมบัติโลกสืบไป

นางแสงดา บันสิทธิ์ นับเป็นผู้หนึ่งที่มีชีวิตและผลงานเด่นชัดที่มุ่งมั่น เชิดชูศิลปะ การทอผ้าพื้นเมืองของไทย ได้อุทิศแรงกาย สติปัญญา และจิตใจ ทำงานด้วยใจรักในงาน ดังกล่าวอย่างแท้จริง มิได้มุ่งหวังกำไรในเชิงการค้าเป็นหลัก แต่มุ่งเพื่อผดุงไว้ซึ่งศิลปะที่มี คุณค่า และในขณะเดียวกันได้พยายามชักชวนให้ชาวบ้านหันมาสนใจอาชีพการทอผ้า พื้นเมือง สร้างงานให้ชาวไร่ชาวนาที่เป็นเพื่อนบ้านได้ทำงานที่มีรายได้ประจำพัฒนาจน เป็นกลุ่มแม่บ้านเกษตรกร อุดมการณ์เช่นนี้สอดคล้องกับแนวพระราชดำริในสมเด็จพระนาง เจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ ซึ่งมีพระราชปณิธานแน่วแน่ในการอนุรักษ์ศิลปะพื้นบ้านให้ คงอยู่และรุ่งเรืองขึ้น อีกทั้งทรงพระกรุณาธิคุณในการส่งเสริมให้คนไทย ศิลปินไทยช่วยกัน อนุรักษ์และสร้างสรรค์ผลงานที่เป็นศิลปะพื้นบ้านให้อารังสืบไป และด้วยพระบารมีแห่ง พระองค์ท่าน มูลนิธิส่งเสริมศิลปาชีพก็ได้ส่งเสริมการดำเนินงานของนางแสงดา บันสิทธิ์ เป็นอย่างมากด้วย

นางแสงดา บันสิทธิ์ เกิดและเติบโตในดินแดนที่ได้ชื่อว่าเป็นถิ่นไทยงาม ท่านเกิด ที่บ้านห้วยม่วง หมู่ที่ ๘ ตำบลสบเตี๊ยะ อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ เมื่อวันอังคารที่ ๑๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๒ บิดาชื่อนายหมวก มีไผ่ เป็นชาวท้าววังพร้าว อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ ในวัยเด็กใช้ชีวิตในชนบทไทย ที่ล้อมรอบด้วยทุ่งนาไร่ฝ้าย ธรรมชาติที่ งดงามของขุนเขาและป่าไม้ ความงดงามของเกาะแก่งและแม่น้ำปิงที่ยังใสสะอาด ท่านอยู่ ในครอบครัวชาวนาที่ต้องช่วยพ่อแม่และยายตักน้ำ ต่ำข้าว ทอผ้าโดยเฉพาะยายเป็นผู้ที่มี ฝีมือในการทอผ้าและย้อมผ้าด้วยสมุนไพร ซึ่งสืบทอดมาจากคนเฒ่าคนแก่หลายชั่วอายุคน สภาพแวดล้อมและผู้ใหญ่ในครอบครัวเป็นแหล่งความรู้อย่างดี เป็นความรู้ที่หาได้ยากจากตำรา แต่ต้องพยายามเก็บสังเกตเอาไว้ สิ่งเหล่านี้ได้ปลูกฝังให้ท่านมีใจรักในศิลปะ การออกแบบ งานศิลปะที่ใช้กับการทอผ้าที่ประดิษฐ์ขึ้น อีกทั้งเป็นการปูทางให้ท่านเดินไปสู่ถนนของ ความเป็นศิลปินแห่งชาติด้วย

ความรู้ที่นางแสงดาได้จากยายและแม่ คือ กระบวนการในการย้อมผ้าด้วย สมุนไพร ซึ่งเป็นวัสดุที่ได้โดยตรงจากธรรมชาติ นับตั้งแต่ น้ำกรด น้ำด่าง ที่ใช้เป็นสื่อสำคัญ ในการย้อมก็จะใช้น้ำส้มมะขามคั้น น้ำแช่ขี้เถ้า น้ำปูนแดง น้ำปูนขาว เป็นต้น สมุนไพร ก็จะได้จากส่วนต่าง ๆ ของต้นไม้ที่มีคุณสมบัติแตกต่างกันไปในแต่ละฤดูกาล บางทีอาจใช้ ส่วนที่เป็นดอก บางทีอาจใช้ส่วนต่าง ๆ ของพืชที่ใช้ได้แก่ เปลือก ผล ราก ดอก ใบ ต้นไม้ ที่นำมาใช้เป็นสมุนไพร มักเป็นของที่อยู่ใกล้ตัวในหมู่บ้าน และตลอดไปจนถึงป่าเขาที่อยู่ลึก สมุนไพรเหล่านี้นับวันแต่ละหายากมากขึ้นเรื่อย ๆ เมื่อป่าถูกทำลาย สมุนไพรหลายอย่างได้ สูญสิ้นไปพร้อมกับป่าที่ถูกทำลาย ต้นไม้ที่นำมาเป็นสีย้อม สมุนไพรที่สำคัญได้แก่ คราม เพกา กระถินการ์ มะตูม มะเกลือ สมอ ไม้ฝาง ใบถั่วแปบ ขมิ้น ขนุน มะหางก่าน เป็นต้น

ลักษณะเด่นของผ้าที่ย้อมจากสมุนไพรเหล่านี้ คือ สีที่ดูกลมกลืน เป็นสีขรึมไม่ฉูดฉาด มีลักษณะเฉพาะ แม้สีที่ผสมตามหลักเคมีก็เลียนแบบได้ยาก ตามปกติผ้าทอพื้นเมืองจะมีข้อด้อยที่สีตกถ้าหากมีหลายสีในผืนเดียวกัน เมื่อนำไปซักจะตกและทอเสียคุณค่าไปทั้งผืน แต่สำหรับผ้าที่ทอจากตำรับของนางแสงดาหรือกลุ่มแม่บ้านบ้านไร่ไผ่งามแล้ว จะมีคุณลักษณะพิเศษคือ ซักครั้งแรกๆ จะมีสีตกบ้างแต่น้อยมาก สีที่ตกก็จะไม่ผสมกับสีอื่น ผ้าที่ซักหลายครั้งจะดูจางลงบ้าง แต่ดูผสมกลมกลืนคงความงดงามไว้ได้ มีลักษณะนุ่มสวมใส่สบาย เนื่องจากกรรมวิธีพิเศษในการปั่นด้าย ซึ่งช่วยให้ผ้าไม่กระด้างและดูดซึ่มสีที่ย้อมได้ทั่วถึง ความงดงามของผ้าฝ้ายดังกล่าวเป็นที่นิยมในกลุ่มผู้ออกแบบเสื้อผ้ามีฝีมือและรสนิยมดี โดยเฉพาะวงการแฟชั่นทั้งไทยและต่างประเทศ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๐ นายเคนจิ (Mr.Kenji) ชาวญี่ปุ่นผู้หลงใหลในความงามของผ้าพื้นเมืองที่นางแสงดาผลิตขึ้นได้ติดตามและสนใจผลงานของศิลปินผู้นี้มาเป็นเวลานาน ได้รับซื้อผ้าฝ้ายดังกล่าวเป็นปริมาณมากเข้าไปขายในประเทศญี่ปุ่น จากนั้นร้านจิตรลดาก็ได้เข้ามามีส่วนช่วยจัดจำหน่ายด้วย

ความใฝ่ฝันอีกอย่างหนึ่งของนางแสงดา นอกเหนือจากการนำชาวบ้านให้หันมารักงานอาชีพการทอผ้าพื้นเมือง ยังอยากจะต้องตั้งโรงเรียนดังที่นางแสงดาได้ให้สัมภาษณ์แพรวพวรรณ อุดมธนะธีระ ผู้เขียนประวัติศาสตร์ปิ่นผู้ในหนังสือบ้านไร่ไผ่งาม พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๙ ตอนหนึ่งนางแสงดา บรรยายเกี่ยวกับความมุ่งหวังของท่านว่า

“ความคิดของป้าตอนนี้ อยากมีเงินสักก้อนหนึ่ง จะเปิดเป็นโรงเรียนสอนถ้าเราจะทำอย่างนี้มันต้องลงทุนมาก ถ้ารัฐให้กู้ดอกเบี่ยถูกก็อยากจะทำคนเดียวคนเดียวที่ปั่นฝ้ายให้ขณะนี้มันมากจนเราจะรับซื้อไม่ไหว เฉพาะที่ฮอด บ้านตาล ก็มี ๗๐๐ กว่าหลังเข้าไปแล้ว ถ้าขยายงานทำเป็นโรงเรียนก็จะดังเด็ก ๆ ้วยรุ่นมาทำกัน เดี่ยวนี้เด็ก ๆ เขาไม่สนใจ เขาไปทำงานที่อื่น ไปอยู่ในเมือง เป็นลูกจ้างตามร้าน ไปเสิร์ฟอาหาร เขาก็ว่ายังได้เงินมากกว่ามานั่งทอผ้ากับเรา มันก็ถูกของเขาเหมือนกัน ต่อ ๆ ไปมันจะหายไปเรื่อย ๆ เดี่ยวนี้เด็ก ๆ ที่ปั่นฝ้ายเป็นหาแทบไม่ได้ รู้แต่การทอ แต่ไม่รู้หมดทั้งกระบวนการ สมัยนี้บางคนก็คิดว่าถ้ามีเงินก็ตั้งโรงทอได้ แต่ถ้าไม่มีความรู้ตลอดทั้งกระบวนการของมัน ก็คงไปไม่ได้ยาก”

นางแสงดา บันลือฤทธิ์ ศิลปินแห่งชาติผู้นี้ต้องถือว่ามีความเป็นเลิศในการทอผ้า กล่าวกันว่า “ความสามารถของท่านนั้นดุจสายน้ำไหล ผ้าหนึ่งผืนพบเท่ากับหนึ่งผืนสี่และหนึ่งผืนลวดลาย ไม่ซ้ำกัน” ผลงานของนางแสงดา ถือเป็นมรดกของชาติที่เกิดจากภูมิปัญญาของชาวบ้านที่ควรค่าแก่การอนุรักษ์สืบทอดให้คงอยู่ตลอด ลำพังแต่ลูกสาวคนเดียวของนางแสงดา ชื่อคุณเสาวนีย์ ไชยขาววงศ์ ดำเนินกิจการร้านบ้านไร่ไผ่งาม ที่ตลาดพิมพ์เพชร อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ คงยังไม่พอ กิจกรรมการทอผ้าพื้นเมืองตาม

แนวของนางแสงดา กำลังขอความเอาใจใส่จากทางราชการและองค์กรต่าง ๆ ที่จะมีส่วนเข้ามาสนับสนุนด้วย จึงจะอนุรักษ์ไว้ได้

นอกจากได้รับคัดเลือกให้เป็นศิลปินแห่งชาติ นางแสงดา ยังได้รับกิตติบัตรของกรมส่งเสริมอุตสาหกรรม กระทรวงอุตสาหกรรม เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๕ ในฐานะผู้ผลิตสิ่งทอดีเด่น กิตติบัตรของกระทรวงอุตสาหกรรม ในฐานะผู้ประกอบการหัตถกรรมดีเด่น พ.ศ. ๒๕๒๕ และได้รับยกย่องจากสมาคมวัฒนธรรมแห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์ สาขาภาคเหนือ ในฐานะผู้มีผลงานวิทยาการและเทคโนโลยีล้ำนาดีเด่นด้านสิ่งทอประจำปี ๒๕๒๙

ชีวิตของนางแสงดา บันลือฤทธิ์ เป็นแบบอย่างของหญิงไทยที่ทำคุณความดีต่อตนเอง ครอบครัว ชุมชนและประเทศชาติ เป็นสตรีที่ประพฤติปฏิบัติตนอยู่ในขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีของไทย ยึดมั่นในพุทธศาสนา ตลอดชีวิตได้มุ่งปฏิบัติงานสร้างสรรค์ในทางศิลปะอันเป็นประโยชน์ต่อชุมชนและประเทศชาติ เป็นคนดีที่คนทุกยุคทุกสมัยพึงยึดเป็นตัวอย่าง ในการดำเนินชีวิตได้อย่างดียิ่ง

นางแสงดา บันลือฤทธิ์ ถึงแก่กรรมด้วยโรคมะเร็งลำไส้ เมื่อวันที่ ๑๑ มกราคม ๒๕๓๖ เวลา ๑๖.๕๕ น. ณ โรงพยาบาลแมคคอมมิส อำเภอมะเมือง จังหวัดเชียงใหม่ รวมอายุ ๗๓ ปี ซึ่งถือว่าประเทศไทยได้สูญเสียบุคคลที่ทรงคุณความดีอย่างยิ่งแก่ชาติไปผู้หนึ่ง

ออกรายการ

ทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย

วันที่ ๒๒ กรกฎาคม ๒๕๓๖

นางศุภร บุนนาค

นางสาวนิดา สติदानนท์ เรียบเรียง

ในบรรดาสตรีนักคิด นักเขียน นักพูด ที่มีชื่อเสียงในช่วงสามสี่ทศวรรษที่แล้ว ศุภร บุนนาค เป็นสตรีที่เป็นที่รู้จักมากคนหนึ่ง แต่น่าเสียดายที่ในปัจจุบันหนังสือซึ่ง ศุภร บุนนาค ประพันธ์ไว้ หาอ่านยาก เพราะคงจะไม่ได้มีการพิมพ์ใหม่ ทั้ง ๆ ที่เป็นหนังสือ น่าอ่าน น่ารู้ วันนี้ คณะอนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ ใน คณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ จึงจะขอนำประวัติชีวิต และหนังสือบางเล่ม ของศุภร บุนนาค มาเสนอ

ศุภร บุนนาค เกิดเมื่อวันที่ ๒๙ เมษายน ๒๔๖๔ ที่ตำบลวังบูรพาภิรมย์ กรุงเทพมหานคร เป็นบุตรของศาสตราจารย์พระวรวงศ์วิสิฐ และนางวรวงศ์วิสิฐ (ฝั่ง ศิวะศรียานนท์) เริ่มการศึกษาเบื้องต้นที่โรงเรียนเสาวภา ต่อจากนั้นได้ย้ายไปเรียนที่โรงเรียนสตรีวิทยา โรงเรียนวัฒนาวิทยาลัย โรงเรียนราชินี โรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา และคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้รับปริญญาอักษรศาสตรบัณฑิต ในปี พ.ศ. ๒๔๘๗ แล้วได้สมรสกับนายดำรง บุนนาค ผู้เป็นวิศวกร ได้ติดตามสามีไปอยู่จังหวัดต่าง ๆ หลายปี ภายหลังได้เข้าทำงานเป็นพนักงานรุ่นแรกของธนาคารศรีนครจำกัด ได้ทำงานอยู่ที่ธนาคารแห่งนี้ จนถึงแก่กรรม เมื่อวันที่ ๒ ตุลาคม ๒๕๑๗ รวมอายุ ๕๓ ปี มีบุตรคนเดียว คือ คุณหญิง ดร. สุริยา รัตนกุล

ศุภร บุนนาค เติบโตในครอบครัวนักอักษรศาสตร์ นอกจากบิดาผู้เป็นนักปราชญ์ราชบัณฑิตผู้เชี่ยวชาญทางภาษาและวรรณคดีแล้ว ยังมีพี่ชายคือ ดร.วิทย์ ศิวะศรียานนท์ เป็นนักแปล นักเขียน ที่มีผลงานดีเด่นหลายเรื่อง ศุภร บุนนาค เขียนร้อยกรองมาแต่เด็ก ต่อมาในราว พ.ศ. ๒๔๙๔-๒๔๙๕ ได้เขียนเรื่องสั้นลงพิมพ์ในหนังสือโฆษณาสาร เรื่องแรกชื่อ “ผ้าไหมผืนใหม่” อีกเรื่องหนึ่งชื่อ “วลัยกรรมกรต” ความสำเร็จจากการเขียนเรื่องสั้น เป็นแรงกระตุ้นให้เขียนเรื่องยาวเรื่องอื่น ๆ ต่อมาอีกหลายเรื่อง หลายประเภท มีทั้งนวนิยาย สารคดี นวนิยายอิงประวัติศาสตร์ เรื่องสั้น และร้อยกรอง

นวนิยาย และนวนิยายอิงประวัติศาสตร์ ได้แก่เรื่อง รสริน ปาริชาติหลวง แม่ ความตายมาพราก รถมลส์สายพระพุทบาท ฟ้าใหม่ แผ่นดินยังกว้าง เกลียวทอง ไม่ร่วมกอบ ขอบฟ้าฤาจะกัน และ บุญเพรงพระนาทสรวรรค์

ประเภทสารคดี ได้แก่เรื่องสมบัติกวี และเรื่องสุนทรียภาพจากเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ ซึ่งเขียนร่วมกับคุณหญิง ดร.สุริยา รัตนกุล

ประเภทเรื่องสั้น และรวมเรื่องสั้น ได้แก่ ลมเย็น คนซื้อฝัน สวรรค์ขุมไหน ที่รัก รอบตะเกียงลาน

ประเภทบทร้อยกรอง ได้แก่เรื่อง ผืนแผ่นดินนี้ล้ำ แห่คุณ ซึ่งชนะเลิศในการประกวดวรรณกรรมประจำปี ๒๕๑๖ ของธนาคารกรุงเทพฯ จำกัด

บทประพันธ์ของ ศุภร บุนนาค มีชื่อเรื่องกระต๊อด ความหมายชัดเจน จำง่าย เนื้อเรื่องอ่านสนุก สนุกทั้งรสนาษาที่ไม่เหมือนใคร คำโครงเรื่องมีทั้ง บทรัก บทตื่นเต้น การดำเนินเรื่องและการนำเอาเหตุการณ์ หรือบุคคลในสังคมแบบต่างๆ มาประกอบการดำเนินเรื่อง ศุภร บุนนาค เขียนได้อย่างมีสีสัน มีชีวิตชีวา ใช้สำนวนโวหารเปรียบเทียบและพรรณนาโวหารที่ไม่อ้อมค้อม เช่น ในเรื่อง “รถเมล์สายพระพุทธรบาท” ใช้สำนวนโวหารเปรียบเทียบที่ทำให้เห็นภาพพจน์ชัดเจน เช่น “นายเสี่ยค่านับผลุบๆ โผล่ๆ คราวนี้เหมือนลูกฟุตบอลผลุบโผล่ในน้ำ” หรืออีกแห่งหนึ่งว่า “ดวงตาของลำเพาพักรักก็เริ่มเป็นเงาน้ำตาล อารมณ์ของหล่อนยังวูบขึ้นวูบลงเหมือนไฟที่ยางไก่ หรือ “ไฉนัยตาเี่ยมเหมือนเบนซินพรค์ยั้งี้ เดี่ยวเถอะแม่จะสนตะพายซะให้สาเกใจนักเขี้ยว” หรือ “คำพูดของหล่อนนั้นรู้ได้ว่า ประจ้งจัดเสียหวานเชื่อมเหมือนแหม่ม”

เรื่องสมบัติกวี ศุภร บุนนาค เปรียบเทียบเรื่องขุนช้างขุนแผนว่า “ขุนช้างเป็นของคู่กับเสภา เหมือนแหม่มเป็นของคู่กับเปียร์เย็นเฉียบ หรือน้ำปลาหวานเป็นคู่ของกับสะเดา”

การวางเค้าโครงเรื่องที่กระชับ ชวนติดตาม และสนุกตื่นเต้น ศุภร บุนนาค ทำได้ดีมาก ในเรื่อง “แผ่นดินยังกว้าง” ซึ่งเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในนิคมสร้างตนเองภาคใต้ หลังจากเกิดอุทกภัยที่แหลมตะลุมพุก นางเอกเป็นครูของหมู่บ้านสหกรณ์ และเป็นลูกสาวหัวหน้านิคมสร้างตนเอง พระเอกเป็นหัวเรี่ยวหัวแรงของนิคมสร้างตนเองแห่งนั้น ส่วนผู้ร้ายมีทั้งบุตรชายของผู้ว่าราชการจังหวัด และกลุ่มโจรก่อการร้าย ที่พยายามก่อความสงบสุขของบ้านเมือง มีการวางระเบิด ปล้นจับตัวนางเอกเพื่อจะไปทำร้ายแล้วฆ่า เพื่อเผอิทธิพลให้ชาวบ้านเกรงกลัว กับแสดงให้เห็นว่าทางราชการไม่สามารถจะคุ้มครองราษฎรได้ เหตุการณ์ที่ ศุภร บุนนาค เขียนได้อย่างอกสันขวัญหายคือในขณะที่พระเอกติดตามไปช่วยนางเอก ซึ่งถูกบังคับเอาตัวไป นอกจากความระทึกใจ บันเทิงใจแล้ว เรื่องแผ่นดินยังกว้าง

ได้แทรกความรู้เกี่ยวกับ ศิลปหัตถกรรมของภาคใต้ไว้ด้วยเช่น “พวกหมู่บ้านอิสลามยังมีสินค้าขึ้นหน้าขึ้นตาเก่าแก่อันหนึ่ง เป็นของซื้อขายคล่องราคาแพงอีกด้วย นั่นคือเสื้อวิวาห์ของพวกอิสลาม เป็นเสื้อทอด้วยกกเส้นละเอียดยับ ย้อมสีเส้นกกอย่างประณีตไม่มีวันตก เส้นบอที่ใช้เป็นเส้นยืนให้กกยัดนั้น ใช้บอเส้นเล็กกลม เพราะพื้นพิเศษและย้อมงดงามเสียชั้นหนึ่ง สีเข้ากับผืนเสื้อ มองไม่เห็นเส้นกก แม้ว่าจะใช้มือแหวกดู เมื่อทยอกดอกกลดลายละเอียดงดงามแบบลายอาหรับ แล้วก็แต้มทองและประดับกระจกสีชิ้นเล็ก ๆ กระจกนี้เจาะรูสำหรับเย็บตรึงเข้ากับกลดลายด้วยเส้นไหมอย่างดี เสื้อวิวาห์เช่นนี้ แต่ก่อนมาเคยทำกันในจังหวัดปัตตานีเป็นพื้น แต่ที่ถ่ายทอดกระจายมาจนถึงที่หมู่บ้านในปายางเช่นนี้ ก็เห็นจะเป็นเพราะรับวิชาสืบช่วงกันมา แล้วอพยพย้ายถิ่นฐานตามการอาชีพนั่นเอง นานมาศิลปหัตถกรรมอันนี้สูญหายไปจากที่อื่น แต่ที่หมู่บ้านนี้เปรียบเสมือนมัมมิลีลับจากโลกภายนอกศิลปหัตถกรรมแบบนี้ จึงยังคงอยู่ เช่นเดียวกับการเขียนโสร่งด้วยมือซึ่งอยู่ที่หมู่บ้านนี้ยังคงทำสืบต่อกันมา แต่ทำเพียงพอไว้ในครอบครัว คล้ายประเพณีประจำบ้าน”

นอกจากเรื่องเกี่ยวกับศิลปหัตถกรรมแล้ว เรื่องแผ่นดินยังกว้าง ได้บรรยายให้เห็นถึงธรรมชาติของคนเราในรูปแบบต่าง ๆ เช่น เรื่องความรักลูก ซึ่งศุภร บุนนาค เขียนไว้อย่างถึงใจว่า “เรื่องความรักนี้ ใคร ๆ มั่นก็ยอมเป็นกันทุกคน อะไรจะยิ่งไปกว่าลูก แต่ว่ามันก็ต้องมีสติกำกับบ้าง จะทูนหัวทูนเกล้ายังไ้ก็เป็นเรื่องของตัวลำพังผิวเมียสองหัวเท่านั้น ถ้ายังงั้นก็ไม่มีใครเขาไปว่าอะไรได้แต่นี้แกไม่งั้น แกจะเกณฑ์ให้คนอื่นเขาช่วยแบ่งเอาไปทูนหัวเขาไว้ด้วยเสียอีกนี่ซิมันแย่ ลูกกระยาจนคนรู้ทั้งเมือง แกยังอุตส่าห์แหวกช่องไปโกรธคนอื่นเขาได้ คือแหวกช่องคิดไปตามอำเภอใจแก ว่าถึงยังไ้ก็ไม่น่าโกรธ เพราะเด็กคนนี้เป็นลูกฉัน ลูกฉันด่าหน้อยเตะนิดเป็นไรไป แกวิเศษยังไ้ถึงจะไม่ให้ลูกฉันด่าเล่นเตะเล่น นี่แกเป็นเสียยังไ้”

ในเรื่องรเมล์สายพระพุทธรบาท เข้าใจว่าศุภร บุนนาค จะนำประสบการณ์ชีวิตจากการที่ได้ติดตามสามีไปอยู่ต่างจังหวัด มาเป็นข้อมูลประกอบแล้วเพิ่มสีสันบรรยายให้โดดเด่นยิ่งขึ้น เมื่อเล่าถึงเรื่องการรับเหมาก่อสร้างของราชการ พ่อค้าที่จะยื่นประกวดราคาก่อสร้างจะจัดการรับรองผู้มีอำนาจในการอนุมัติการจ้าง มีทั้งการจัดที่พักที่สะดวกสบายไว้ให้ จัดเลี้ยงอาหาร พาหนะ การพาภรรยาของผู้มีอำนาจไปท่องเที่ยวและซื้อของ โดยพ่อค้าเป็นผู้จ่ายให้ทั้งหมด นอกจากนี้ ยังบรรยายให้เห็นถึงสตรีในสังคมสมัยนั้น เช่น ตอนหนึ่งเล่าถึงการประกวดประชันเรื่องการแต่งกายว่า “เขมาวดีแต่งกายมาอย่างทีหล่อนเอง นึกในใจว่า “ชัดให้เต็มที” กล่าวคือ แต่งกายด้วยลูกไม้ราคาแพงลิ่วทั้งตัว สีม่วงสดแล้ว

ขับด้วยแพรแข็งข้างใน ตามดอกดวงอันวิจิตรของลูกไม้ นั้น ยังปักเพชรทับเป็นประกาย
ระยับทั้งเลื่อม ทั้งเพชรสีต่าง ๆ ปักไปตามดอกดวงแล้วห้อยทิ้งหยดน้ำตาไหลสะเทือนไป
ทั้งตัว เครื่องประดับของแท้ มิใช่ของเก๊ตามตลาด สีเข้ากับสีผ้า พลอยสีม่วงสดล้อมด้วยเพชร
เข้าชุดกันตั้งแต่เรือนผมจนถึงปลายหู เขมวาคิดสุดสลดอวสลงทั้งตัว และน่าขันที่
หล่อนกลับไม่มีความพอใจในความสดสลับของตัวเองนั้นเลย หล่อนกลับอยากจะแต่งกาย
รัดรูปสีทองระยับฉาบด้วยสีชมพูม่วงอย่างลำพาพัคตร์ สองหญิงยืนแลกเปลี่ยนความ
เกลียดชังซึ่งกันและกันอยู่เฉพาะหน้ากัน ดวงหน้าแหม้มยิ้ม ปากเอื้อนเอ่ยคำปฏิสันถาร
หลอกลวงซึ่งกันและกัน.....”

เรื่องบุญเพรงพระหากสวรรค์ เป็นนวนิยายอิงประวัติศาสตร์ ศุภร บุนนาค เขียน
ไว้ในคำนำว่า ชื่อเรื่องมาจากใจความบทหนึ่งในหนังสือนิราศนรินทร์ และชี้แจงว่า “ฉาก
ของเรื่อง และรายละเอียดในเรื่องล้วนเป็นความจริง การก่อร่างสร้างตัวใหม่ของคนไทย
เริ่มขึ้น และปักหลักถาวรเมื่อกรุงเทพมหานครลงเสาหลักเมืองนั้น เป็นจุดกำหนดหมาย
ผู้คนหลายชาติ หลายภาษา ได้มาอาบเหงื่อต่างน้ำ ณ ที่นี้ เพื่อปลุกสร้างสร้างจุดหัวใจเมืองขึ้น
คือพระบรมมหาราชวัง หรือจะพูดตามภาษาปัจจุบันว่า ที่ตั้งที่ทำการของรัฐบาล ล้วนมีที่
ตั้งลง ณ ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยานี้ทั้งสิ้น และเมื่อตั้งลงที่นั่นแล้ว ก็มีเหตุการณ์ที่จำต้อง
โยกย้ายไปที่ใดอีก ด้วยเหตุนี้ ฉากและรายละเอียดจึงล้วนเป็นของจริง ซึ่งผู้เขียนเขียนตาม
หลักฐาน และคำบอกเล่าสืบต่อกันมาเท่าที่ได้รับฟัง

ส่วนที่เป็นตัวละครนั้น เป็นตัวสมมติขึ้นทั้งสิ้น มีที่เป็นตัวจริง และพระองค์จริง
ก็แต่องค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ กรมหลวงนรินทร์เทวี หรือเจ้าครอกวัดโพธิ์
และตัวพระยาบังกลีมา เท่านั้น”

เรื่องบุญเพรงพระหากสวรรค์ ใช้ภาษาแตกต่างไปจากนวนิยายเรื่องอื่น ๆ ของ
ศุภร บุนนาค ผู้อ่านจะรู้สึกเหมือนเข้าไปอยู่ในเหตุการณ์ครั้งโบราณ ด้วยสำนวนภาษา
และฉากในอดีต เช่น

“พระยาราชสงครามกราบงามลงราบ หน้ากำรากับน้ำฝางเพราะความปลื้ม
เรื่องงานชะลอพระนอนวัดปากโมกข์ แต่ครั้งแผ่นดินขุนหลวงพระเจ้าบรมโกษฐ์ นั้น คน
ชาวกรุงศรีฯ ย่อมรู้ดีกันทั่วหน้า พระไสยาสน้องค์ใหญ่องค์นั้น เลื่อนที่เพราะน้ำเซาะตลิ่ง
ทรุดลง ทรุดลงจะลงน้ำไปแล้ว ฝีมือและความคิดของท่านราชสงคราม นามเดิมว่ารอด
ชะลอเลื่อนกลับขึ้นไว้ได้ ชื่อก็ติดแผ่นดินมา”

นอกจากนี้ เรื่องบุญเพรงพระหากสวรรค์ ได้นำบทเพลงแปลก ๆ มาเขียนไว้ เช่น “เสียงลอย ๆ ออกมาจากครัวบ้าน ไฉ่จะหนออกกุกเมื่ออยู่เมืองลาว ทุกคำทุกเช้า กับข้าวบั้ง ซาวแกแอด นัดกันออกทุ่ง เทียบกับผักบั้ง จับกั้งจับปลา ขึ้นบนคันนา แห่หารูป ขุดต้น ขุดหนู ขุดรดักแย้ ขุดด้วงดักแด้ แห่หารูบั้ง จับกบขานเหยียด จับเขียดจับอึ่ง ลิ่นได้ใบหนึ่ง ได้เป็นครึ่งค่อนซอง เอามาแจ่วเอามาพล่า แจ่วห้าแจ่วบั้ง.....”

ในเรื่องความรู้เกิดประวัติศาสตร์ เรื่องบุญเพรงพระหากสวรรค์ ได้แทรกไว้หลายเรื่อง หลายตอน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เรื่องเกี่ยวกับกรมหลวงนรินทรเทวี ได้เขียนบรรยายไว้หลาย แห่ง เช่น ตอนหนึ่งว่า “เจ้าครอกวัดโพธิ์พระองค์นี้ เขารู้กันทั่วเมืองว่าท่านเป็นพระน้องนาง พระองค์เดียวของสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว แม้จะต่างพระบรมราชชนนี เพราะฉะนั้น พระอาญาท่านก็เต็มกรุง เมื่อคราวใดใครเลยจะเหมือนท่าน สารพัดวิชาการที่จะถ่ายทอด ประทานข้าไท มิได้เคยจะทรงระแวงว่าผู้ใดจะขึ้นมาเทียม ขอแต่ให้มันดีเกิด เป็นทรงพระ เมตตาหนัก บางทีถึงกับฉีกสารกรมธรรม์ให้เลย เป็นคำวิชาของผู้นั้น แล้วก็ทรงแต่งประทาน ไปเป็นเมียเจ้าสัวอากร พวกกรมท่าซ้ายก็มี กรมท่าขวาก็มีบ้าง ออกไปจากวังทำวัดโพธิ์ แล้วใครก็อยากได้ไปไว้ในเรือนทั้งสิ้น ยิ่งพวกลูกผู้ดีมีตระกูลที่ส่งมาฝึกเป็นพิเศษขึ้นไปกว่า ขึ้นข้ามีค่าตัว ความดียิ่งวิจิตรบรรจงส่งกลืนไปไกล ว่าได้อบรมไปแต่สำนักเจ้าครอกวัดโพธิ์ นั้นเป็นไร”

เรื่องราวที่น่ารู้ น่าอ่านจากหนังสือที่ ศุภร บุณนาค ประพันธ์ไว้ ยังมีอีกมาก ที่นำมาเสนอต่อท่านผู้ฟังในวันนี้เป็นเพียงส่วนน้อย แม้ว่าศุภร บุณนาค จะถึงแก่กรรมไปแล้ว เกือบยี่สิบปี แต่ผลงานที่เธอได้อุตสาหะคิดและเขียนไว้ ยังคงอยู่เป็นมรดกที่มีคุณค่าแก่ วงวรรณกรรมของไทย เธอจึงเป็นสตรีผู้หนึ่งที่สมควรแก่การยกย่องรำลึกถึง

ออกรายการ

ทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย

วันที่ ๒๗ พฤษภาคม ๒๕๓๖

นางทองหล่อ ทำเลทอง

นางทองหล่อ ทำเลทอง ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปการแสดง (เพลงพื้นบ้าน)

นางสาวอุทัยศรี ค้อคงคา เรียบเรียง

วันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ ของทุกปี เป็นวันศิลปินแห่งชาติ เหตุผลที่ถือเอาวันนี้เป็นวันศิลปินแห่งชาติ เพราะเป็นวันคล้ายวันพระราชสมภพ ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ องค์ปฐมบรมศิลปินแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ผู้ทรงพระปรีชาสามารถเป็นเลิศในด้านการกวีนิพนธ์ การดนตรีและสถาปัตยกรรม

ในวันศิลปินแห่งชาติของทุกปี นับแต่ปี พ.ศ. ๒๕๒๘ เป็นต้นมา ศิลปินผู้อุทิศตนสร้างสรรค์ผลงานดีเด่นในด้านศิลปะไว้มากมายจนเป็นมรดกอันล้ำค่าทางวัฒนธรรมของชาติ ในสาขาวรรณศิลป์ ทศนศิลป์ และศิลปการแสดง จะได้รับการยกย่องเชิดชูเกียรติให้เป็นศิลปินแห่งชาติ จนถึงปี พ.ศ. ๒๕๓๕ มีผู้ได้รับคัดเลือกให้เป็นศิลปินแห่งชาติมาแล้วเป็นจำนวนรวมทั้งสิ้น ๗๔ ท่าน

หนึ่งในจำนวน ๗๔ ท่านนี้ ได้แก่ นางทองหล่อ ทำเลทอง ผู้ได้รับการคัดเลือกจากคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๙ ให้เป็นศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปการแสดงพื้นบ้านเป็นคนแรก และได้รับการสดุดีว่าเป็นศิลปินอาวุโสด้านเพลงพื้นบ้าน จนเป็นที่รู้จักและยอมรับโดยทั่วไป ด้วยใจรักและชอบเล่นเพลงมาแต่เด็ก จึงทำให้มีความรู้และเชี่ยวชาญในด้านเพลงพื้นบ้านอย่างดีเยี่ยม เช่น เพลงปรบไก่ เพลงพาดค้าย เพลงฉ่อย เพลงแอ่วเคล้าขอ ตลอดจนกระทั่งเพลงขอทาน เมื่อเพลงพื้นบ้านได้รับการฟื้นฟูในปี พ.ศ. ๒๕๒๐ ก็ได้เป็นกำลังใจในการว่าเพลงและถ่ายทอดเพลงให้คนรุ่นหลังได้ชื่นชม และรู้เรื่องราวต่าง ๆ ของเพลงพื้นบ้านเป็นอย่างดี และไม่เคยเบื่อหน่ายในการชี้แจงเรื่องเพลงพื้นบ้านให้คนรุ่นหลังได้เข้าใจ ในปีพุทธศักราช ๒๕๒๘ ได้รับเกียรติให้เป็นศิลปินพื้นบ้านดีเด่น จากสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ ได้อุทิศเวลาอันยาวนานให้แก่เพลงพื้นบ้านและการบริการชุมชน นับว่าเป็นตัวอย่างของศิลปินในการอุทิศเพื่อให้เกิดคุณประโยชน์แก่สังคมอย่างดียิ่ง

นางทองหล่อ เดิมนามสกุลทับทิม เกิดเมื่อวันเสาร์ เดือน ๓ ข้างขึ้น ปีกุน พ.ศ. ๒๔๔๒ ที่บ้านข้างวัดบางขุนทิพย์ อำเภออุทัย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา บิดามารดาชื่อนายพลอย นางพริ้ง ทับทิม มีพี่น้องทั้งหมด ๕ คน เป็นชาย ๒ หญิง ๓ คน ที่บ้านมีอาชีพทำนา ไม่ได้เรียนหนังสือ จึงอ่านไม่ออกและเขียนไม่ได้ ญาติพี่น้องมีอาชีพเป็นลิเก ชีวิตจึงต้องคลุกคลีกับการร้องรำทำเพลงหรือเล่นลิเกมาโดยตลอด

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เพลงช้อยกับเพลงทรงเครื่องเป็นที่นิยมฟังกันมาก ทั้งสามารถร้องเล่นเป็นอาชีพได้ ประกอบกับบรรยากาศของอยุธยาในสมัยที่นางทองหล่อยังเป็นเด็ก มีส่วนช่วยให้นางทองหล้อมีจิตใจรักชอบเพลงอยู่ไม่น้อย ในท้องถิ่นบ้านบางขุนทิพย์ก็เหมือนถิ่นอื่น ๆ ในอยุธยาที่เมื่อถึงหน้าน้ำ มีเพลงเรือ หน้าเกี่ยวข้าว มีเพลงเกี่ยวข้าว เต็นท์กำ หน้าสงกรานต์ มีเพลงระบำบ้านไร่ เพลงพิชฐานและเพลงอื่น ๆ อีกหลายชนิด เช่น เพลงปรบไก่ เพลงพาดควาย เพลงช้อย เพลงแอ่วเคล้าขอ ตลอดจนกระทั่งเพลงขอทาน นางทองหล่อไม่ได้เรียนหนังสือจึงมีเวลาว่างมาก ชอบไปฟังเพลงกับเพื่อนเด็ก ๆ ด้วยกัน จึงอยากหัดเพลงจนบิดาต้องจัดหาครูให้ ชื่อ ครูทิม ครูทิมได้สอนให้ทั้งร้องทั้งรำ พร้อมทั้งสอนการถ่วงเสียงไม่ให้ตก ด้วยการสอนให้รู้จักดำน้า เปล่งเสียงดัง ๆ ในน้ำ สอนให้รู้จักกลืนคายขึ้นมันหมูคลุกพริกไทยกับเกลือที่ผูกเชือกด้ายไว้ ในตอนเช้าให้หย่อนเข้าปาก ชักออกมาอย่าทันกลืน การถ่วงเสียงด้วยวิธีดังกล่าวจะมีผลต่อเสียงจริงหรือไม่อาจพิสูจน์ได้ แต่นางทองหล่อก็เป็นผู้มีคุณภาพเสียงดีเยี่ยม

นางทองหล่อได้หัดเพลงช้อยกับครูทิมเป็นเวลา ๓ เดือน จนสามารถออกโรงเล่นได้ตั้งแต่เด็ก นางทองหล่อกับเพื่อนได้ไปเที่ยวเล่นเพลงช้อย เพลงทรงเครื่อง ตามงานทั่วไป โดยค่าตัวเป็นผ้าบ้างเป็นเงินจำนวนสลึงหนึ่งบ้างสองสลึงบ้าง เป็นที่พอใจในวัยเด็ก ได้เล่นเพลงเรื่อยมาจนถึงอายุ ๒๕ ปี มีผู้มารักชอบก็ยังไม่ยอมแต่งงานกับใคร เพราะความที่รักเพลง และได้เล่นเพลงเรื่อยมาจนเป็นแม่เพลงช้อยชื่อดัง เพราะความเป็นผู้มีปฏิภาณว่องไว น้ำเสียงไพเราะ และมีโวหารคมคาย ภายหลัง ได้แต่งงาน ๒ ครั้ง ครั้งแรกกับนายทองอยู่ เป็นลูก มีบุตรชายด้วยกัน ๒ คน ได้แยกทางกันเพราะนายทองอยู่เจ้าชู้มีภรรยามาก นางทองหล่อจึงได้หนีจากอยุธยามาอยู่ที่กรุงเทพฯ และต่อมาได้อยู่กินกับนายสายหยุด ทำเลทอง นักสวดคฤหัสถ์ เป็นครั้งที่สอง ไม่มีบุตรด้วยกัน และได้ใช้นามสกุลทำเลทองตลอดมา

นางทองหล่อ ได้ย้ายมาอยู่ที่กรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ ขณะที่มิอายุได้ ๓๓ ปี ชีวิตในกรุงเทพฯ ของนางทองหล่อได้ทำมาหาเลี้ยงชีพด้วยตนเองมาตลอด ด้วยการเป็นลูกจ้างบ้าง ค้าขายบ้าง จนกระทั่งมีผู้มาชวนให้ไปเล่นเพลงกับขุนสำราญสมิตมุข (ฮอดตามประหาร) ผู้เคยอยู่ในราชสำนักพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ จึงได้ไปเล่นเพลงตามคำชวน ได้พลอยรู้จักกับคนอื่นต่อไปอีกซึ่งนับจากนั้นมาได้เล่นเพลงด้วยกันเรื่อยมาจนถึงวัยชรา

นางทองหล่อ เป็นคนขยันได้ทำมาค้าขายและเล่นเพลงไปด้วย จนสามารถเก็บเงินซื้อบ้านได้ที่ซอยวัดสุวรรณาราม ถนนจรัลสนิทวงศ์ เขตบางกอกน้อย งานที่นางทองหล่อและเพื่อนไปเล่นเป็นประจำคือที่สังคีตศาลา งานไหนที่นางทองหล่อรับมาก็จะเป็นหัวหน้าวง

หรือได้เฝอเอง งานไหนที่เฝอเพื่อนพ่อเพลงแม่เพลงรับ คนนั้นก็จะเป็นหัวหน้าวงเอง นางทองหล่อ และเพื่อนได้ไปเล่นเพลงตามงานต่าง ๆ เช่น งานที่ท้องสนามหลวง งานวชิราวุธ งานสังคีตศาลา งานวันเกิดบุคคลสำคัญ และที่อื่น ๆ ทั่วทุกภาคของประเทศ และได้หยุดเล่นเมื่อความนิยมเพลงพื้นบ้านเสื่อมลง

พ.ศ. ๒๕๒๐ กลุ่มศึกษาเพลงพื้นบ้าน เริ่มฟื้นฟูเพลงพื้นบ้านขึ้นมาใหม่ นางทองหล่อได้รับเชิญให้ไปเล่นเพลงช่อยประชันให้คนรุ่นใหม่ฟัง ที่หอศิลป์ พีระศรี ซึ่งครั้งนั้นมีผู้ฟังคับคั่ง นับจากนั้นเป็นต้นมารายการเพลงพื้นบ้านก็ได้มีการจัดขึ้นเป็นประจำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อศูนย์สังคีตศิลป์ ธนาคารกรุงเทพจำกัดได้รับการจัดตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๓ นางทองหล่อ แม่เพลงอาวสุได้ช่วยเป็นหลักในการว่าเพลงบันทึกเพลง ถ่ายทอดเพลงให้คนรุ่นใหม่ได้ฟังอย่างไม่วู้จักเหน็ดเหนื่อย ทำให้คนรุ่นใหม่ได้เข้าใจและรู้เรื่องราวต่าง ๆ ของเพลงพื้นบ้านเป็นอย่างดี

นางทองหล่อ เป็นแม่เพลงที่มีคุณสมบัติและความสามารถเด่นพิเศษ คือ มีเสียงดีเยี่ยม มีคุณภาพที่สุด ร้องเพลงช่อย เพลงทรงเครื่อง เพลงเรือ และสารพัดเพลง ด้วยเสียงอันเต็มไปดด้วยศิลปะ มีทั้งหนักเบา เล่นลูกคอ และทำเสียงสูงต่ำตามลีลาของเพลง ได้นานนับเป็นชั่วโมง ๆ โดยเสียงจะไม่แหบแห้งยังคงก้องกังวานไม่เสื่อมคลาย นอกจากจะมีคุณภาพเสียงดีแล้ว นางทองหล่อเป็นผู้มีความสนใจเสาะแสวงหาเพลงและพอใจที่จะได้ว่าเพลงกับผู้เฒ่ากว่า นางทองหล่อจึงเป็นผู้ที่รู้และเชี่ยวชาญในเพลงพื้นบ้านจริง เช่น นักวิชาการคนหนึ่ง รู้เพลงอย่างลึกซึ้ง กว้างขวาง สามารถจำเพลงได้เป็นจำนวนมากโดยไม่หลงลืม ทั้ง ๆ ที่อ่านหนังสือไม่ได้ นางทองหล่อจึงเป็นผู้เพลงที่เป็นหลักในการถ่ายทอดความรู้เรื่องเพลงพื้นบ้าน ให้แก่คนรุ่นใหม่ที่มีสนใจและตั้งใจฟื้นฟูและอนุรักษ์ศิลปะวัฒนธรรมดั้งเดิมไว้ ตลอดจนให้การศึกษาคะความบันเทิงด้วยการไปเล่นเพลงให้แก่นิสิตนักศึกษาบุคคลสำคัญ ตลอดจนผู้สนใจเพลงพื้นบ้านเสมอมา

ดังนั้น ในปี พ.ศ. ๒๕๒๔ นางทองหล่อ จึงเป็นผู้หนึ่งที่ได้รับการเชิดชูเกียรติในพิธีเชิดชูเกียรติศิลปินพื้นบ้านครั้งที่ ๑ สาขาเพลงพื้นบ้านภาคกลาง ซึ่งสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติกับศูนย์สังคีตศิลป์ ได้จัดทำโล่มอบให้กับศิลปินทุกคนที่ได้รับเชิญ และเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๒๙ ขณะที่มีอายุ ๘๗ ปี ได้รับเกียรติสูงสุดเป็นศิลปินแห่งชาติ

นางทองหล่อ ทำเลทอง ได้จากโลกนี้ไปแล้ว เมื่อวันอาทิตย์ที่ ๔ เมษายน ๒๕๓๖ ขณะที่มีอายุ ๙๔ ปี ตลอดระยะเวลาอันยาวนาน ศิลปินผู้นี้ได้ฝากผลงานเพลงชาวนา

ชาวไร่ที่ส่งสมถ้อยคำลึกซึ้งจริงใจและพิสดารด้วยศิลปะวัฒนธรรมดั้งเดิมไว้มากมายที่ควรได้รับการอนุรักษ์ไว้ให้เป็นสมบัติของชาติตลอดไป

ออกรายการ

ทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย

วันที่ ๑๕ สิงหาคม ๒๕๓๖

พิมพ์ที่ บริษัท รุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๙๗๗) จำกัด

๘๕-๙๕ ถ.มหานคร บางรัก กรุงเทพฯ ๑๐๕๐๐ โทร. ๒๓๖-๐๐๕๘ แฟกซ์. ๒๓๘-๔๐๒๘

นายจตุรงค์ ชวนะปัญญา ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ปีที่พิมพ์ ๒๕๓๗

